

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 2 1970

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av De skånska landskapens historiska
och arkeologiska förening.

Redaktör

Antikvarie Carin Bunte, Lund

Redaktionskommitté

Bitr. professor Erik Cinthio, Lund

Landsantikvarie Evald Gustafsson, Lund

Fil. lic. Gert Jeppsson, Lund

Docent Lars-Olof Larsson, Lund

Intendent Bengt Salomonsson, Malmö

Intendent Gustaf Åberg, Simrishamn

Föreningens styrelse

Bitr. professor Erik Cinthio, Lund, ordf., intendent Bengt Bengtsson, Lund, v.ordf., antikvarie Nils Nilsson, Lund, sekr., docent Lars-Olof Larsson, v. sekr., museichef Bengt-Arne Person, Varberg, kassör samt docent Hilbert Andersson, Ystad, professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, antikvarie Carin Bunte, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, landsantikvarie Evald Gustafsson, Lund, museiintendent Lars-Göran Kindström, Hälsingborg, professor Sven Kjällerström, Lund, docent Gösta Lindeberg, Lund, stationsmästare Sven Nöjd, Örkellunga, professor Birgitta Odén-Dunér, Lund, disponent Birger Persson, Ystad, professor Jerker Rosén, Lund, landsantikvarie Egon Thun, Kristianstad, greve Hans Wachtmeister, Johannishus, kyrkoherde Gunnar Wallin, Skurup, intendent Gustaf Åberg, Simrishamn. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Århus.

ALE utkommer med 3 häften årligen. Brev och manus till redaktionen adresseras till antikvarie C. Bunte, Winstrupsgatan 10, 222 22 Lund, tel 046/12 66 09.

Medlem erhåller tidskriften kostnadsfritt. Årsavgiften 15:— kan insättas på De skånska landskapens historiska och arkeologiska förenings postgiro-konto Lund nr 24 68 31, c/o museichef B.-A. Person, 432 00 Varberg.

På omslaget en trälare från Båtfjorden. Teckning efter foto av R. Teleki. Se sid. 29.

Donationsjord och samhällsplanering

Ett exempel från Ängelholm

Av Lennart Améen

Lokaliseringen av sjukhus, skolor, bibliotek, parker och andra offentliga anläggningar styrs ofta av bestämmelser från 1500- och 1600-talen. Docent Lennart Améen berättar om bakgrund och utveckling av samhällsplanering.

SVENSK STADSSTRUKTUR

Samhällsplanering uppfattas ofta som något vi idag ägnar oss åt med påfallande iver men som gångna generationer fick klara sig utan. Egentligen är sanningen den att man samhällsplanerat ända sedan forngrå medeltid, men naturligtvis var planeringsformerna förr helt andra än de nu praktiserade. Detta innebär bl. a. beträffande gamla städer att den ofta komplicerade och ganska röriga bebyggelsebild, som idag visas upp, inte bara behöver vara ett resultat av tillfälligheternas spel utan tvärtom i hög grad kan förklaras genom de dispositionsregler för mark som myndigheterna en gång utfärdat.

Här är givetvis inte platsen att utreda detta komplex i största allmänhet, utan syftet med denna framställning är inskränkt till att exemplifiera med markägoförhållandena i en enda stad — Ängelholm — och där särskilt ägna uppmärksamhet åt följderna av den planeringsåtgärd som utdelning av donationsjord innebar.

Bakgrunden utgöres i detta sammanhang av de villkor under vilka medeltida städer i såväl Danmark som Sverige fungerade. För att kunna fylla sina handelsfunktioner måste borgarna i dessa städer vid sidan av sin huvudnäring också ha jordbruk att lita till och därför löpte som regel den administrativa stads-

gränsen ganska långt utanför den uppbyggda staden så att odlings- och betesarealer kunde rymmas inom stadsområdet. Grundregel var att denna mark skulle vara "odaljord", d. v. s. ägas av staden och inte av de enskilda borgarna även om dessa kunde få egna nyttjanderätter till skilda avsnitt.

Tid efter annan brukade borgarna klaga över att de hade för lite jord att leva av och då det främst var ett statligt intresse att de legala handelsplatserna, d. v. s. städerna, fungerade blev det redan under medeltiden — men framförallt under 1500- och 1600-talen — vanligt att kungen donerade extra markområden till avhjälpande av borgarnas jordbrist. Just för att hindra det som i så hög grad inträffat med odaljorden, nämligen att den successivt annekterades av enstaka borgare såsom privat arvedel, sades det bestämt ifrån att donationsjord skulle vara till borgarnas *gemensamma* nytta, vilket i realiteten innebar att den bäst lämpade sig som allmän mulbetesmark åt borgerskapets kreatur. När man på 1600-talet i Sverige gick in för att öka antalet städer var den vanliga proceduren för en stadsgrundning den att hela det tilltänkta stadsområdet skänktes som donationsjord av konungen. I sådana fall var det endast själva byggnadstomterna inom den stadsplanerade delen som fick s. k. allodial karaktär, d. v. s. fick övergå i den husbyggande borgarens hand.

Tillsammans utgjorde odaljorden och donationsjorden vad man kallade stadsjorden. På 1800-talet inträffade dels detta att städernas jordbruksrörelser upphörde, dels att allmän näringsfrihet successivt infördes så att städernas tullstaket kunde rivas och slutligen att städerna genom industrialismens framsteg

började växa med krav på utvidgade bebyggelseytor. Den naturliga anpassningen till dessa förändringar borde varit att ianspråktaga den från jordbruksanvändning friställda stadsjorden och ställa den till bostadsexploaterings förfogande. Så skedde emellertid inte utan nybebyggelsen fann sig nästan helt hänvisad till de sporadiskt förekommande privata markstycken man kunde finna innanför stadsgränserna och för övrigt fick man gå utanför dessa gränser och bilda förstäder där privatmark var mera allmänt förekommande. Orsaken till denna orimliga situation är lätt att spåra; stadsjorden fick enligt ovan nämnda bestämmelser endast nyttjas för stadsbornas gemensamma behov och kunde därför inte utan vidare upplåtas åt enskilda bostadshus. Beträffande odaljorden kunde stadsfullmäktige efter hand på eget bevåg lätta på dessa regler, men ifråga om donationsjorden hade man statliga paragrafer att följa och det visade sig snart att Kammarkollegium noga vakade över alla svenska städers donationsjord och var mycket ovilligt att ge dispenser från grundregeln att donationsjord endast fick planeras för allmännyttiga ändamål.

Givetvis har man på många håll medvetet eller omedvetet brutit mot donationsjordebestämmelserna, annars skulle vissa 1600-talsstäder inte ha kunnat vidgas med ett enda bostadskvarter, men faktiskt var bestämmelserna i kraft ända till 1960-talets mitt och har i själva verket haft en oerhörd betydelse för bebyggelsemosaikens utformning i svenska städer.

Det bör observeras att donationsjord inte var stängd för alla former av urban utnyttjande. Helt laglydigt kunde stad utnyttja sin donationsjord för pla-

cering av offentliga inrättningar som t. ex. skolor, sjukhus, brandstationer och idrottsplatser. Det var ju allmännyttiga ting och sedan kunde man fortsätta med kyrkogårdar och arealslukande parker, men sedan dessa möjligheter uttömts fick ofta stora donationsarealer ligga oexploaterade medan omgivande mark tätbebyggdes. Att upplåta donationsjord åt statliga aktiviteter som fängelser, länsstyrelser och regementen var naturligtvis särskilt lämpligt, eftersom man en gång fått marken av Kronan, men statens efterfrågan på byggnadsmark var ganska begränsad utanför residensstädernas krets. (Jfr Améen 1964, sid. 22 ff).

DONATIONSJORDAR I SKÅNE-STÄDERNA

Innan intresset helt fokuseras på Ängelholm skall några allmänna reflexioner göras beträffande donationsjordeinstitutet som planeringsinstrument för de skånska städernas utveckling. I Statens Offentliga Utredningar 1962:9 finns redovisat en inventering av donationsjords förekomst i Sverige 1/1 1957 och där är bland skånska städer Malmö, Hälsingborg, Kristianstad, Ängelholm och Simrishamn upptagna.¹

I Malmö utgjordes bl. a. Hästhagen på ömse sidor om Regementsgatan väster om Fersens väg av donationsjord. Som var och en idag kan iakttaga finns här ingen bostadsbebyggelse. Förutom parkareal, flera skolor, ett stadsbibliotek och en simhall är här tomma och hittills aldrig bebyggda ytor. I Hälsingborg upptages trakterna på ömse sidor om Bergaliden av ett "obebott" institutionsstråk med skolor, lasarett och vatten-

verk som ingredienser utöver Slottshagens park. Där har vi Hälsingborgs donationsjord.

I Simrishamn har man i viss mån kringgått bestämmelserna genom att vid behov "flytta" donationsjord från ytor som behövts för bostadsbebyggelse och istället placera ut den på annan obebyggd staden tillhörig mark. Dylika kartoperationer har också företagits i Malmö, där man på 1950-talet utnämnde redan bebyggd mark under Ribersborgsskolan och Slottstadens läroverk till donationsjord för att på annat håll kunna frigöra motsvarande ytor bostadsmark som staden av misstag upplåtit för bostadsbebyggelse.

Även om dispenser för bostadsutnyttjande av donationsjord i vissa fall beviljats och även om illegala utnyttjandeformer också förekommit kan man ändå säga att svenska staten genom att förbjuda fri bosättning på donationsjord och genom att efter 1600-talet över huvud taget knappast släppa ifrån sig något av sin stadsnära kronomark kommit att utöva en slags generalplanering i städerna långt innan begreppet generalplan officiellt infördes med 1947 års bebyggelselagstiftning. Samtidigt måste det betonas att denna generalplanering överlevde sig själv och på slutet vidmakthölls den inte så mycket av omsorg om städerna som desto mer därför att regeringsformens § 77 i princip förbjöd att kronan avhändes sin fasta egendom. (Stjernquist 1950).

ÄNGELHOLM

Som ett exempel på bebyggelseutvecklingens beroende av markägostrukturen skall Ängelholm skärskådas. En väsent-

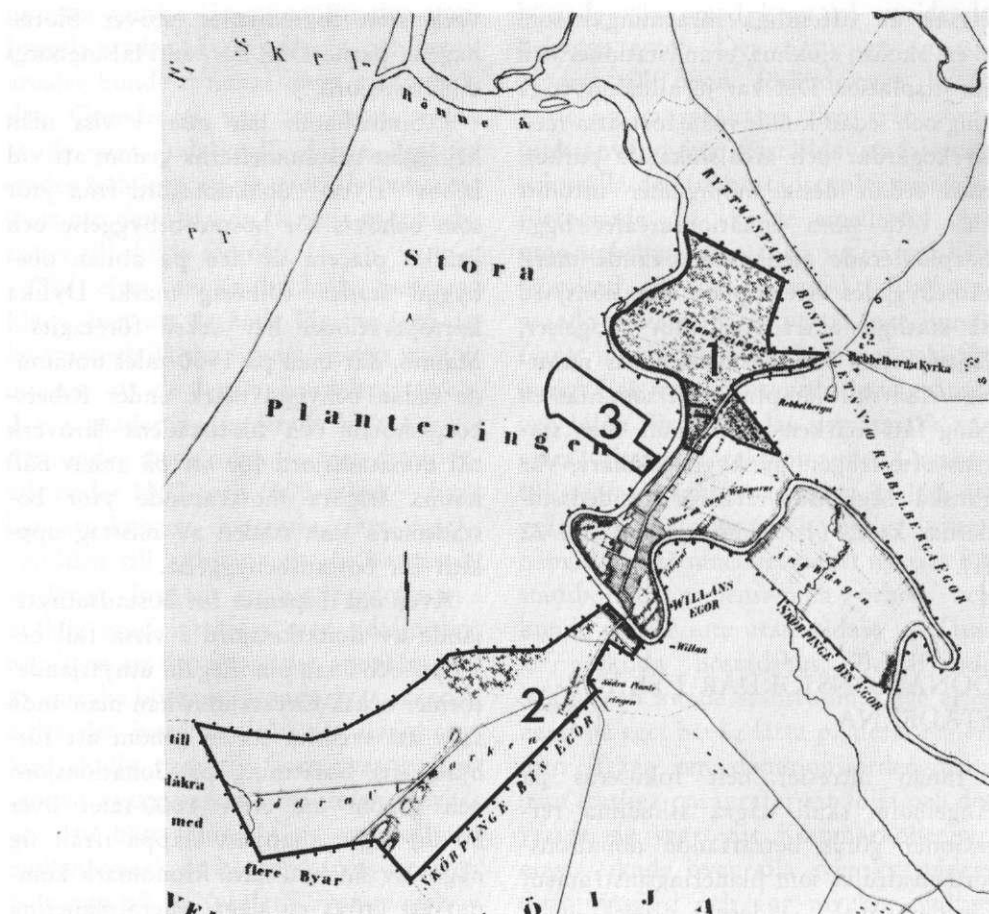

Fig. 1. Utsnitt av Ljunggrens karta av 1854 över Ängelholm. Den på originalkartan med färg markerade stadsgränsen har här poängterats som prickad linje. Med heldragna linjer har också inlagts de tre donationsjordar (numrerade 1—3) som vid 1900-talets mitt befanns tillhöra staden. — (Skala 1:40.000)

lig källa beträffande det historiska förloppet har därvid blivit Karl Enghoff: *Ängelholm 1516—1916* (Enghoff 1929). Närmast obligatorisk källa i varje svensk arealhistorisk stadsbeskrivning är Gustaf Ljunggrens 1853—61 upprättade "Atlas öfver Sveriges städer med deras alla egor och jordar" (Ljunggren 1862). Mycket användbar är också Yngve Larsson: *Inkorporeringsproblemet* (Larsson 1912), eftersom den redovisade alla svenska stadsinkorporeringar fram till 1910, då den svenska officiella statistiken tar över denna redovisning.

Ängelholm är en anlagd stad och dess ursprung kan dateras 1516. Då befallde danske kungen invånarna i Luntertun att flytta till ett nytt stadsområde, som, beläget inom en av Rönneåns meanderslingor, nästan helt var omgivet av naturlig vallgrav. Någon särskild kronomark varken fanns eller inköptes för stadsanläggningens behov utan enligt den i Danmark tillämpade regeln att all icke uppodlad jord disponeras av kungen tilldelades borgarna behöfelig areal (Enghoff 1929 s. 3). Den sålunda mobiliserade marken har på sedvanligt sätt dels varit avsedd för själva stadsbebyggelsen och dels för borgarnas stödjordbruk. Beträffande den senare marktypen stipulerades att den "donerats till staden av dennes grundläggare att begagnas till mulbete gemensamt med vissa delar av den omgivande landsbygden" (Enghoff 1929 s. 311). Denna ur stadens synpunkt halvhjärtade donation har uppenbarligen hos svenska myndigheter skapat oklarhet om huruvida dessa arealer verkligen skulle betraktas som Ängelholms donationsjord eller ej. I den av Kammarkollegium 1897 publicerade inventeringen av donationsjord uppges

därför beträffande Ängelholm: "Någon jord har ej blifvit staden donerad, men i vederlag för, i privilegier staden tillförsäkrad, mulbetesrätt hafva bekommits vissa egoområden om tillsammans ungefär 200 hektar" (Kammarkollegium 1897). Inventeringsbetänkandet avförde därefter Ängelholm till gruppen svenska städer utan donationsjord. Detta var uppenbarligen förhastat, ty de nämnda "bekomna" 200 hektaren är ganska säkert identiska med de områden där staden haft del i mulbetesrätt. Och att dessa mulbeten i sin tur sedan gammalt betraktas såsom tillhörande staden framgår av de äldre karteringar vi har och som visar en stadsgräns, vilken både norrut och söderut infångar ganska vidsträckta ytor utanför tätbebyggelsen. På direkt fråga från 1955 års stadsutredning (SOU 1962:9) erkände sig Ängelholms stad ha 224 hektar donationsjord och redovisade denna delad på tre komplex som finns angivna på kartan i fig. 1.

För att kunna se om förekomsten av donationsjord och andra mer eller mindre statligt handhavda ytor påverkat utformningen av Ängelholms stadsbild skall bebyggelseutbredningen skärskådas vid någon lämplig tidpunkt då noggrann kartering av bebyggelsen genomförts. Ett sådant tillfälle erhöles 1928, då bladen nr 21 och 32 i ekonomiska kartverket för Kristianstads län utgavs. (Karteringsåret var egentligen 1926).

I fig. 2 har ekonomiska kartans bebyggelsebild starkt schematiserad konfronterats med det administrativa stadsområdets huvuddelar. Således ser vi i figuren hela det 1926 fungerande stadsområdet inramat och samtidigt uppdelat på följande littererade delar:

- A. Det ursprungliga och fram till 1888 oförändrade stadsområdet. (Innehåller förutom själva stadskroppen Norra utmarken, Södra utmarken, och Östra utmarken).
- B. Västra planteringen (Inkorporerad 1888).
- C. Södra planteringen (Inkorporerad 1888).
- D. Villanområdet (Inkorporerat 1926).

Utan markering av inre differentiering har i fig. 2 den 1926 ianspråktaga bebyggelseytan inom stadsgränsen framställts som streckad. Dubbelstreckning har kommit till användning för att visa omfattningen av den förindustriella delen av staden. Alla boningshus i en ca 500 m bred zon utanför stadsgränsen har lagts in med prickar efter ekonomiska kartans uppgifter. Dessutom har såsom orientering järnvägarnas huvudspår markerats såväl inom som utanför stadsområdet medan de sju existerande utfartvägarna endast markerats fr. o. m. stadsgränsen och utåt.

Innan vi närmare går in på det markspel som försiggått kring de olika områdena i fig. 2 kan vi direkt från kartan konstatera att vissa avsnitt tycks ha varit ganska stängda för bebyggelse. Det gäller t. ex. litt. C, som helt saknar bebyggelse och i hög grad också litt. B, som kryper helt nära in på den gamla stadskärnan med obebyggda avsnitt. I gengäld ser vi hur det i söder omedelbart utanför litt. C och i norr omedelbart utanför litt. A uppstått en ganska tät utomgränsbebyggelse.

Huruvida orsaken till denna utomgränsbebyggelse varit brist på exploateringsmöjlig mark innanför stadsgränsen eller en allmän önskan från husbyggnas sida att undkomma stadens skatter och strängare byggnadsregler upp-

lyser dock ej kartan om.

Att det administrativa stadsområdet en gång fick den omfattning som den A-märkta ytan i fig. 2 visar bör ha motiverats med att Norra och Södra utmarkerna tillhörde staden såsom donationsjord och att Östra utmarken bestod av enskild mark tillhörig borgare i staden. För att börja med Norra utmarken kan om denna sägas att dess ställning länge komplicerades av att nyttjanderätten var delad mellan Ängelholms stad och Rebbelberga by. Först 1803 avslutades detta sambruk genom att staden mot avstående från sin betesrätt inom Rebbelberga by också blev fri från denna bys rätt att nyttja Norra utmarken på motsvarande sätt. Därefter vidtog emellertid kampen med nästa part, som var Kronan. Staten hade nämligen på Ängelholms begäran vid 1700-talets slut startat skyddsplantering av flygsandsfälten runt staden. De arealer som planterades betraktades då närmast som värdelösa impediment och de rätta ägarna uppställde inga ersättningskrav. Norra utmarken blev på detta sätt till *Norra planteringen* och hela den stora ytan (litt. B i fig. 2) väster om Ängelholm och Rönneån fram till Skäldervikens strand blev *Västra planteringen*. Även *Södra planteringen* tillskapades på enahanda vis och omfattade litt. C i fig. 2 omedelbart sydost om stadscentrum. Efter ett hundratal år när skogen var uppvuxen och marken därigenom fått värde började de ursprungliga ägarerna hävda sina ägoanspråk. Kronan å sin sida ansåg sig själv ha givit de forna impedimenten deras värde och ville behålla områdena som egen areal. Beträffande Norra planteringen blev detta en pinsam situation för staden, som bl. a. med hjälp av Ljunggrens karta (se fig. 1)

Fig. 2. Bebyggelsen i och kring Ängelholm 1926. Den förindustriella stadskärnan är mörkt streckad och återfinnes inne i en av Rönneåns meanderslingor. Övrig bebyggelse inom stadsgränsen är ljus streckad, medan alla bostadshus i en 500 m bred zon utanför stadsgränsen har markerats med individuella prickar. I väster gränsar stadsområdet direkt mot Skäldervikens vatten. Utförligare teckenförklaring finns i texten. — (Skala 1:40.000. Norrpilens längd = 500 m)

kunde hävda att området ifråga borde räknas som liggande innanför stadsgränsen och dessutom i egenskap av donationsjord var stadens egendom. Mot viss ersättning för den uppvuxna skogen fick staden efter många ansträngningar tillbaka äganderätten till Norra planteringen år 1891. Kvarstående svårighet var sedan att Norra planteringen ur flera synpunkter, bl. a. kyrkliga, sedan länge kommit att räknas till Rebbelberga socken. För den skull måste Kungl. Maj:t med verkan fr. o. m. 1903 förklara området inkorporerat med staden "för så vitt detta ej redan tillhörde stadens område" (Enghoff s. 314). Nu i efterhand kan vi säga att detta var en egentligen onödig skenåtgärd, men Larsson upptar i alla fall detta som regelrätt inkorporering i sin stora förteckning över all svenska stadsinkorporeringar 1860—1910 (Larsson 1912 del I sid. 193 och 252).

Beträffande den vida större Västra planteringen (d. v. s. litt. B i fig. 2) samt Södra planteringen (litt. C i fig. 2) fanns inga krav från staden, men även där började de egentliga markägarna framåt 1800-talets mitt kräva området tillbaka från Kronan. Denna fredade sig mot anspråken genom att 1885 till olika hemman i bl. a. Höja, Starby och Ausås socknar utbetala inlösningspengar. Därmed skapades Ängelholms kronopark, vilken med verkan från 1888 förklarades inkorporerade med Ängelholm. Denna inkorporering finns märkligt nog inte alls upptagen av Larsson i hans nyssnämnda inkorporeringsförteckning (Larsson 1912). Anledning härtill kan vara att det aktuella sandskogsområdets fåtaliga invånare sedan länge var kyrkskrivna i stadens församling, ehuru de judiciellt bodde utanför stadsgränsen.

Långt efter det dessa ting var reglerade fann Ängelholms stad anledning hävda att en del av den ursprungliga donationsjorden kan ha varit belägen i Västra planteringen. Genom process mot Kronan vann staden 1913 gehör för sin synpunkt, men först 1925 genomfördes den utskiftning som gav staden ett ca 16 ha obebyggt jordstycke väster om Rönne å. I konsekvensens namn har staden blivit nödsakad att ge denna nyförvärvade areal (betecknad som nr 3 i fig. 1) karaktär av donationsjord. Med detta är också förklaringen given till det synbarligen orimliga förhållandet i kartan (fig. 1) att en del av vad som på 1950-talet ansetts vara Ängelholms gamla donationsjord ligger *utanför* den 1854 rådande stadsgränsen.

För övrigt kan beträffande litt. B i fig. 2 sägas att mycket lite av denna kronodomän lössläppts för bebyggelse. Längst uppe i nordvästra hörnet finns dock ett skuggat parti, som innehåller ett hundratal villor. Dessa är emellertid typiskt nog uppförda på mark som upplåtits mot tomträtter på 50 år och således står på ofri grund, som fortfarande äges av staten ehuru utarrenderats åt AB Ängelholms Havsbad. — Som figuren tydligt exemplifierar har järnvägslinjer aldrig behövt tveka inför statlig mark. Med utomordentliga expropriationsrättigheter tar sig järnväg oberoende av domänstruktur fram varhelst det finns obebyggd mark, men typiskt för marksituationen är att den industrispäckade baksida som brukar höra till varje större järnvägsstation helt saknas i Ängelholm, där istället storskogen fortfarande står orörd och tät bakom yttersta bangårdsspåret.

På många bilder och vykort från 1920-talets Ängelholm ses Södra plan-

teringen som ett kompakt skogsparti. I fig. 2 är detta område betecknat litt. C och så när som på järnvägen helt oexploaterat ehuru på alla sidor omgivet av bebyggelse. Här red alltså en statlig domän spärr mot urbaniseringen värre än på något annat håll i Ängelholm. Dock bevektes Kronan att 1930 sälja ifrågasvarande mark till staden och numer är den infogad i bebyggelsemosaiken såsom en modern villastadsdel.

Beträffande Södra utmarken (d. v. s. sydligaste delen av litt. A i fig. 2) överenskomms i början av 1800-talet precis som med Norra utmarken (=Norra planteringen) att angränsande socknars delägarskap skulle upphöra. I och med detsamma önskade borgarna dela denna gamla fäladsmark i och för uppodling, ty här förekom inte flygsandsskador av den omfattning som på Norra planteringen. Kungl. Maj:t motsatte sig 1842 dock detta och fastän Enghoff intet säger om skälet härtill kan man anta att det bakom Kungl. Maj:ts ställningstagande måste ha legat insikten om att det här rörde sig om donationsmark, som alltså inte fick övergå i enskild ägo. I stället indelades området 1849 i trettio stycken ca tio tunnland stora "farmar", som av staden utarrenderades men aldrig såldes. I och med det arangemanget kunde Södra utmarken väl bli bebyggd med de rurala farmhus som i spridd formation avtecknar sig i fig. 2 men knappast bli exploaterad med tätare bostadsbebyggelse.

Slutligen skall också något sägas om den del av litt. A som i fig 2 skjuter ut åt öster, d. v. s. Östra utmarken eller Store Vången med Ängvången som detta avsnitt tidvis benämnts. Möjligt är väl att också de arealerna ursprungligen ingått i vad som donerades till staden, men

liksom beträffande byggnadstomterna i centrum har de i så fall betraktats såsom allodiala och ägoskiftats bland borgarna såsom stadens odaljord. Här finner vi alltså den enda sektor inom Ängelholms ursprungliga administrationsområde, där det funnits tillgång till privatägd obebyggd mark och där bostadsbebyggelse följaktligen fritt kunnat utvecklas.

ÖVERSIKT

Några fullständigt entydiga slutsatser får man inte fram av en sådan här markinventering. De stora dragen är dock ganska tydliga. Ängelholm har som de flesta svenska städer haft mycket tilltrasslade markägförhållanden och oklar stadsgräns i förindustriell tid. Efter hand har myndigheterna tvingats exakt bestämma vem som äger vad och allteftersom vissa arealer visat sig vara statliga eller i form av donationsjord varit beroende av statliga direktiv har dessa arealer blivit låsta för tätbebyggelsens expansion. Att helt klara upp denna expansion på de sparsamt förekommande privata domänerna skulle varit ogörligt och en räddning har därför varit dels de läckage som förekom inom den statliga marksektorn innan denna blev genomorganiserad och dels de dispenser för bostadsbebyggelse på donationsjord som någon gång kunde utverkas. Slutligen fanns mestadels möjligheter att bortom stadsgränserna uppföra utomgränsbebyggelse. Det är således ingen tvekan om att utformningen av den bebyggelsemosaik vi har i våra städer i sina huvuddrag kan förklaras med en gång rådande domänstruktur, men det innebär givetvis inte att man kvadratmeter för kvadratmeter kan "förklara" alla stadsbildens variationer.

Låt oss efter detta återvända till donationsjorden och dess roll i stadsutvecklingen. Som det redan visats med exempel från Malmö och Hälsingborg blev den naturliga användningen av donationsjord olika inrättningar av allmännyttig form. Så blev fallet också i Ängelholm, där man inom Norra planteringen (= område 1 i fig. 1) finner Nya Kyrkogården utlagd över en avsevärd areal. Beträffande donationsområdet 2 i fig. 1, d. v. s. Södra utmarken, har utnyttjandet i första hand bestått i anläggande av barnhem, ålderdomshem, idrottsplats och ett arealkrävande lasarettssområde. Precis som i Malmö och Hälsingborg är alltså Ängelholms lasarett lokaliserat till donationsjord. Det är efter iakttagelser av denna typ man lockas till reflexionen att donationsjordeinstitutet — må vara oavsiktligt — kommit att bli ett redskap i samhällsplaneringens tjänst. Visserligen kan här den invändningen göras att även om donationsjord ej funnits hade man ändå alltid hittat någon plats för t. ex. stadens lasarett. Å andra sidan kan det också sägas att förekomsten av donationsjord inneburit att bostadsbebyggelsen på ett drastiskt sätt tidigt tvingats ut i spridda förortslägen samtidigt som centrala markavsnitt legat obebyggda och funnits bekvämt till reds den dag man ville ha plats för en allmännyttig inrättning.

En mycket väsentlig sak återstår att klarlägga när det gäller sambandet mellan domänstruktur och bebyggelse i svenska städer. Den bristande exploateringsbenägenhet som ovan tillskrivits offentligtägd jord (det må gälla kommunal eller statlig jord) är mycket påtaglig och därför odiskutabel men har sin begränsning i tiden. Alldeles i början

av 1930-talet fick vi i Sverige något av ett socialdemokratiskt genombrott (regeringsskiftet 1932 kan tagas som riktmärke) och det slog efter hand igenom också på det kommunala planet så att kommunerna från passivitet övergick till aktiviteter då det gällde att tillhandahålla byggnadsmark. Också den statliga marken har successivt om än långsammare blivit mera tillgänglig för bostadsbebyggelse, den bebyggelseform som trots allt måste dominera i varje fungerande stad. Beträffande städernas donationsjord (inte mindre än 68 svenska städer befanns enl. 1955 års stadsutredning, SOU 1962:9, ha sådana) har lössläppandet gått allra långsammast. Inför framtidens likställighet mellan lands- och stadskommuner blev man dock tvungen att vid 1960-talets mitt generellt slopa de antikverade och hindersamma donationsjordebestämmelserna för att likställa donationsjord med annan kommunalt ägd mark.

Projicerat på Ängelholm innebär detta att när vi i fig. 2 studerar utbredningen av stadens tätbebyggelse 1926 har vi råkat på en tidpunkt omedelbart före socialdemokratiska genombrottet då husen kan väntas vara maximalt spridda av mellanliggande offentligt ägda arealer med mycket sparsam bebyggelse. Vad som sedan successivt kunnat ske under de sista drygt fyrtio åren är att just dessa en gång spärrade arealer exploaterats. Här visas ingen karta över detta men studeras en modern ängelholmskarta (se Ängelholm 1967) återfinns mycket av den nyaste bebyggelsen och även många pågående exploateringsprojekt just inom de donationsjordeområden som urskilts i fig. 1.

Litteratur

Améen, L.: Stadsbebyggelse och domänstruktur. Lund 1964.

Enghoff, K.: Ängelholm 1516—1916. Översikt av stadens fyrahundraåriga historia. Lund 1929.

Kammarkollegii underdåniga betänkande rörande den till städerna och Arvika köping af kronan donerade jord. Avgivet 1897, tryckt Stockholm 1898.

Larsson, Y.: Inkorporeringsproblemet (del I och II). Stockholm 1912.

Ljunggren, G.: Atlas öfver Sveriges städer med deras alla egor och jordar. 89 kartor upprättade 1853—61. Stockholm 1862.

Statens Offentliga Utredningar 1956:7. Städernas donationsjord.

Statens Offentliga Utredningar 1962:9. Städernas särskilda rättigheter och skyldigheter i förhållande till staten.

Stjernquist, N.: Riksdagens och kronans fasta egendom. Lund 1950.

Ängelholm 1967. Markdisponering. Huvudtrafikleder. VA-anläggningar.

Not

¹ I det utredningsmaterial hörande till SOU 1962:9 som finns bevarat i riksarkivet ingår en samling kartor över donationsjordens utbredning i ett 40-tal svenska städer. Till större delen är detta material ursprungligen insamlat av Donationsjordsutredningen, vilken publicerade sina resultat i betänkandet "Städernas donationsjord" (SOU 1956:7).

Giftas — Resonemangsparti och bondefred

Av Artur Strid

Adjunkt Artur Strid har studerat Loshults vigselböcker 1647—1749 och funnit, att fredliga kontakter över den gamla svensk-danska riksgränsen upprätthållits också under krigstider, då allmogen på ömse sidor sökt stöd hos varandra mot krigets elände.

Förhållandet mellan Sverige och Danmark präglades, från 1300-talet och fram till början av 1700-talet, av motsättningar och ständigt återkommande krig. Frånsett perioder då motsättningarna kunde överbryggas (t. ex. Kalmarunionen, grevefejden och Dackeupproret) var tvisteämnena många. Det kunde gälla frågor som kampen mellan unionister och nationalister, Sveriges framträngande till Västerhavet och planer på Östersjöväldet, danska snedblikkar på svenska framgångar i 30-åriga kriget och raden av danska revanschförsök efter Brömsebrofreden. Ytterst var det en långvarig kamp om herraväldet i Norden, men en sådan sak som svårigheten att försörja en armé under fredstid kunde också spela en roll vid krigsutbrott.

Den gamla tvisten om Skånelandskapen gick på 1600-talet mot ett avgörande. Gång på gång drevs arméerna mot varandra och i krigens spår följde ofattbart elände. Särskilt mycket led befolkningen i gränstrakterna, där överfall och repressalieåtgärder avlöste varandra. Det talades ett hårt språk från båda sidor: "Medan Karl XI med hot om skövling och död förbjudit bönderna att föra någon proviant till de danska garnisonerna i provinsen, hade danskarne å sin sida förklarat, at den som inte överlämnade sin skörd av korn eller hö till dem, skulle straffas med eld och svärd".¹ I sådana svåra situationer sökte gränsborna ibland stöd hos en tredje part, grannsocknarna på andra sidan Smålandsgränsen. Samarbete förekom långt före Roskildefreden, som flyttade

riksgränsen ner till Öresund. Under grevefejden försökte smålänningarna lägga hinder i vägen för de svenska truppernas genommarsch.² Och under Nordiska sjuårskriget sågade göingebönderna av broarna över Helgeå för att hindra danskarna att gå in på härjningståg i Småland.³ I ofärdstider slöt innebyggarna på ömse sidor av gränsen formliga och hemliga avtal att inte ofreda varandra. Ibland kunde det t. o. m. vara fråga om avtal av rent landsförrädisk karaktär. Till dessa s. k. bondefreder, eller med ett mera adekvat och sammanfattande namn gränsfreder,⁴ blir det tillfälle att återkomma.

Detta att nationalhat och fiendskap mellan människor i gårdar och byar, som råkade ligga på var sin sida om riksgränsen, i varje fall till stor del ej förelåg är utgångspunkten för denna undersökning av giftermålsfrekvensen i Göingesocknen Loshult. Avsikten har varit att få fram så säkra och exakta siffror som möjligt på giftermål över gränsen Skåne-Småland före och efter Roskildefreden. Man kan anta, att om dylika giftermål förekommer, röjer de sociala, kulturella och framför allt ekonomiska relationer över gränsen.⁵ Som en del i grundförutsättningen ingår också tanken, att vid religiös, språklig och kulturell likhet är nationella gränser överstigligen hinder för människor om politisk frihet råder.

Vad som i övrigt bör framgå av denna undersökning kan formuleras i följande frågor:

1. Hur ter sig Loshults siffror för giftermål över gränsen Skåne-Småland vid en jämförelse med några grannsocknar på skånska sidan?
2. Hur inverkade kristider och spänningstillstånd på den löpande gifter-

målsfrekvensen överhuvudtaget och på giftermål över gränsen före och efter 1658?

3. Var det några speciella faktorer kring denna gränssträcka som gjorde, att den långt före 1658 inte synes ha utgjort något oöverstigligt hinder för de människor, som bodde på ömse sidor om den?

Materialet till denna undersökning har insamlats i Loshults kyrkoarkivs vigsellängder 1647—1749. Den statistiska bearbetningen börjar 1650 och förs sedan framåt huvudsakligen i femårsperioder. På sidan 25 behandlas särskilt 1658 års betydelse som eventuellt gränssår för giftermål över Smålandsgränsen.

Jag vill först nämna något om en delvis självpåtagen begränsning av undersökningen. Uppgifterna om giftermål över Skåne-Småland-gränsen blir inte kompletta genom att vigsellängderna för de tillstötande Smålandssocknarna inte ingår. Vigsel ägde (och äger) ju vanligen rum i kvinnans hemförsamling och hamnade i därvarande kyrkobok.⁶ De män, som gifte sig med kvinnor från Syd-småland, kommer i stor utsträckning inte med.

Anledningen till att jag utelämnat Smålandssocknarna är, förutom brist på utrymme, framförallt denna: det föreligger inte vigsellängder för dessa förrän tidigast omkring 1690 (Pjätteryd dock 1677). Och giftermål över gränsen blir mindre anmärkningsvärda ju längre tid som förflyter efter 1658.

Vad gäller Loshults grannsocknar på skånska sidan, med gräns gemensam med Småland, har vissa undersökningar visat, att Visseltoftas vigsellängder företer stora brister vid redovisningen av giftermålskontrahenternas hemorter. Osby har

In Nomine Jesu.
 Ex officio de Mude i Loshult.
 Anno 1647.
 Dn. int. Circ. & Episc. Dn.
 Responsati N. N. N. N. N.
 Bente Thors Dn.
 Copulat. Dn. Loringway.
 Dn. s. post Episc. Dn. Jap. Dn.
 R. N. N. N. N. N. N. N.
 Copulat. Dn. Javocait.
 Dn. jubilate Dn. Blanking Jonsen
 Dn. N. N. N. N. N. N. N.
 Copulat. Dn. Exvadi.
 Dn. Exvadi. Dn. Jap. Dn.
 Bente N. N. N. N.
 Copulat. Dn. Ta p. Trinitat.
 Dn. 19 p. Trinit. D. N. N. N. N. N.
 Dn. N. N. N. N. N. N. N.
 Copulat. Dn. N. N. N. N. N.
 Dn. 22 p. Trinit. D. N. N. N. N. N.
 Dn. N. N. N. N. N. N. N.
 Copulat. Dn. 2 p. Adventus.
 Dn. 4 p. Dn. N. N. N. N. N.
 Copulat. Dn. 1 p. Episc. N. N. N. N.
 Anno 1648.
 Festo Circumcis. D. N. N. N. N. N.
 Dn. N. N. N. N. N. N. N.
 Copulat. Dn. Javocait.
 Dn. 2 p. Episc. D. N. N. N. N. N.
 Dn. N. N. N. N. N. N. N.
 Copulat. Dn. N. N. N. N. N.

få giftermålskontakter med Smålands-
 sidan under den aktuella perioden⁷
 (socknen har mycket kort gränssträcka
 mot Småland), och Örkeneds vigselläng-
 der har inte uppgifter förrän 1721. Los-
 hults socken försvarar väl sin plats som
 bas för denna undersökning, bl. a. av
 geografiska och bokföringsmässiga skäl.

I den serie av uppgifter om giftermål,
 472 st i huvudtabellen s. 26, som jag så-
 lunda har fått fram, har jag tagit fasta
 på kontrahenternas hemort och hem-
 socken, Detta material har sedan klassi-
 ficerats och omskrivits i diagram, kur-
 vor, kartor och tabeller. För att uppfylla
 huvudsyftet med undersökningen, att se
 hur många som gift sig över gränsen
 Skåne-Småland inte bara absolut utan
 också relativt, har dessa siffror ställts i
 relation dels till totala antalet giftermål
 per period, dels till andra typer av gif-
 termål: insocknes, utsocknes i Skåne-
 landskapen (Skåne, Blekinge och Hal-
 land) och giftermål där uppgift om ena
 eller båda parter saknas. Ett
 fåtal giftermål finns, där båda kontra-
 henterna är utsocknes ("Övriga" i tabel-
 ler och diagram).

När man på detta sätt väljer vigselläng-
 derna i en socken för att få belägg för
 en teori, måste man ha klart för sig me-
 todens begränsning. Det är ett relativt
 litet fält av mänskligt liv som fram-
 träder. Men giftermål som skar gränsen
 bär spår av relationer också av annat
 slag på den tiden, då personlig böjelse
 inte alltid i första hand var äktenskaps-
 anledning.

Sida ur Loshults kyrkobok över trolovade
 och vigda år 1647 och början av 1648.
 (Loshult C:1 1647—1690 i Landsarkivet,
 Lund).

Det är inte många kyrkoböcker i Skåne som är bevarade från 1600-talets mitt, antingen det nu beror på att de förstörts eller på att de inte börjat föras så tidigt. Christian IV påbjöd emellertid 1646 i brev till biskoparna i Jylland och Skåne att de såg till, att prästerna i deras stift förde "... riktig kierkebog ved daug och datum paa, hvor mange udi deres sogner fødes, ... och hvor mange aarlig tilsammen vies och dør";⁸ Fr. o. m. 1647 lämnar vigsellängderna för Osby/Loshult (ett pastorat till 1857 med Osby som moderförsamling) informationer. Det statistiska bortfallet blir relativt litet i dessa väl förda böcker.

En osäkerhetsfaktor, när det gäller den statistiska bearbetningen av resultaten, är det ganska stora antal giftermål, där uppgift saknas om ena eller båda parternas hemort och hemsocken. Detta gäller särskilt undersökningsperiodens början och från 1720 och framåt. De uppsvenska ryttare, som stationerades i norra Skåne och som gifte sig där, nämns oftast utan uppgift om hemort/hemsocken. Dessa giftermål var emellertid inte utslag av normala gränskontakter, eftersom ryttarna var tvångskommanderade.

Jag har strikt följt principen att ej medräkna giftermål, där uppgift om hemort och hemsocken saknas för ena eller båda kontrahenterna även i de fall, då utsättandet av ena partens hemsocken pekar i en alldeles bestämd riktning. Eller rättare sagt: de förs under egen rubrik.

För Loshults del finns en lucka i vigsellängderna mellan 1/7 1660 och 1663. Hur luckan uppstått kan man endast spekulera om. En orsak skulle kunna vara att "... kyrkoböckernas annotioner ... till allra största delen är ren-

skrifter".⁹ Ibland kan det ha gått lång tid mellan renskrivningarna, varunder konceptet förlorats.

Specialfall är de vigslar, där båda kontrahenterna är utsocknes. De är fåtaliga och jag har fört dem till en särskild spalt i tabellerna. De är inte utan intresse. 1672 vigdes i Loshult en man från Almås och en kvinna från Bengts-torp, båda orterna i Virestads socken, Kronobergs län. Detta berodde på båda parter närhet till Loshults kyrka, men pekar på äldre relationer över gränsen. De betraktade Loshults kyrka som "sin" kyrka.

Loshult tillhör Östra Göinge härad. Socken har lång gränssträcka gemensam med Småland. Att märka är, att Loshult skjuter upp med en halvö i Kronobergs län. På detta område ligger kyrkbyn, genom vilken riksvägen från Småland till Skåne gick.

G. Buhrmanns topografiska Skånekarta från 1684 är bristfällig och svåröverskådlig men anger något om naturförhållandena i området. En sak, som gynnade snapphanarna och som kartan ger ett intryck av, är det bristfälliga kommunikationsnätet. Ändå satte förmyndarregeringen för Karl XI igång ganska betydande vägbyggnadsarbeten. Den nämnda riksvägen över Loshult var från 1660—1676 men hade haft en föregångare av usel beskaffenhet.¹⁰ Vägen, som grenar sig ut från denna riksväg nere vid Broby och sedan löper åt nordöst genom Glimåkra och Örkened och upp till Smålandsgränsen, byggdes speciellt för att pacificera dessa typiska snapphanesocknar.

Att få fram säkra befolkningsuppgifter för Loshult under 1600-talet är omöjligt. Först från 1749, alltså undersökningens sista år, föreligger det statis-

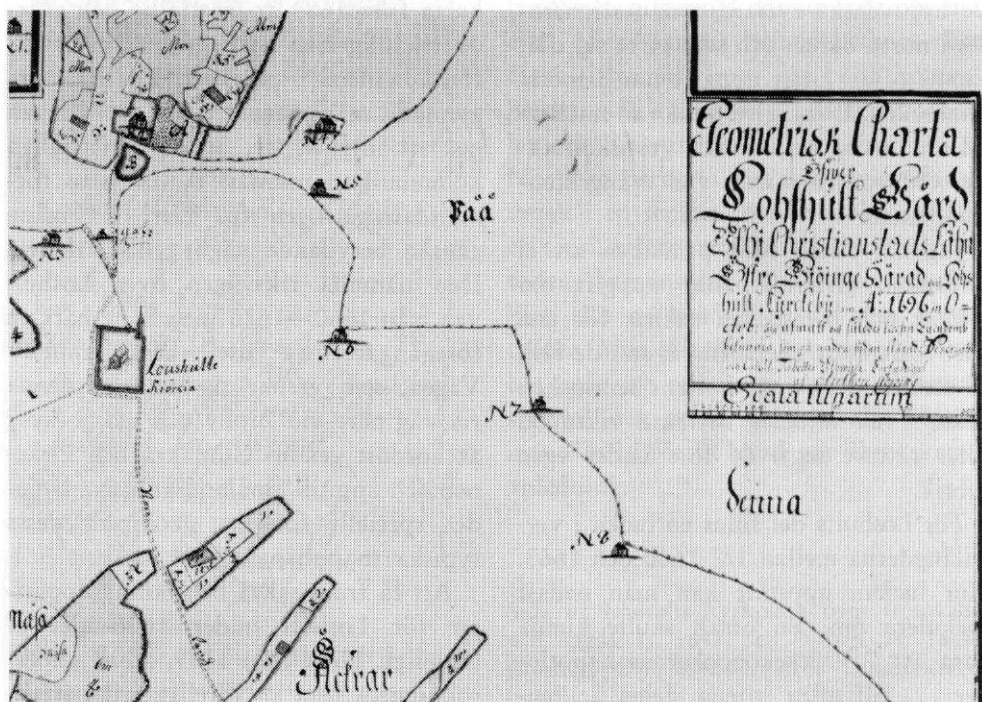
tiska uppgifter, som myndigheterna krävde in från de olika församlingarna. Loshult hade då 773 invånare, fördelade på 368 män och 405 kvinnor.¹¹

När kyrkoherde Hans Winslöff, som innehade pastoratet Osby-Loshult 1633—1660, skrev sina memoarer, uttalade han sig om sitt arbete och sina församlingsbor på följande sätt: "Huru swårt arbete det warit att drifwa detta råa ock wilda folk till Christi lydnad, dertil är Gud allena mitt wittne, och huru lycklig framgång mitt werk haft, derom må den närwarande dagen tala. Jag skall icke tillägga ett ord mera".¹² De skärmytslingar som låg bakom är förborgade, men oftast rådde goda förhål-

landen mellan präst och församlingsbor.¹³

En karg natur omgav dessa människor med skogar, sjöar, kärr och mossar. Barrskog dominerade men med insprängda lövskogsbestånd och odlade åkerlappar. Åkerbruket drevs efter andra principer än på slättbygden. Där hade man tresådesbruk och lät *en* del ligga i träda varje år. P. g. a. knappheten på åkerareal besådde man i Göinge hela åkerarealen varje år.¹⁴ Man fick gödsla oftare men detta kunde man göra tack vare boskapsskötseln, som ekonomiskt var viktigare än åkerbruket. "Den som förstår vegetationslagarne och

Loshults kyrka med omkringliggande område enligt A. Ciöplings geometriska avmätning år 1696. Enligt traditionen fanns en inskription i klockstapeln som meddelade att kyrkan var uppförd 1590. (Aktnr K75—24:1, Kungl Lantmäteristyrelsens arkiv).

Oeconomien, kan rysa vid en sådan hushållning",¹⁵ skrev Linné när han kom till Loshult och fick se hur bönderna brände av undervegetationen för att få friskt bete.

En tredje näringskälla för göingarna var hantverket med skogen som viktigaste råvarukälla. De sålde sina hantverksalster båda norr- och söderut. Böndernas rättigheter att dra nytta av skogen var begränsade redan under dansk tid.¹⁶ Men det hindrade inte att man drygade ut kosten med krypskytte, sålde bräder, ved, träkol, tjära och pottaska. Smideskonsten var väl utvecklad i Göinge, traditioner som förresten levte kvar in i vår tid. Som bössmeder var göingarna kända i hela Danmark.¹⁷ I skogsbygden var inte gårdarna som längre söderut samlade i stora byar. Hemmanen låg ofta utspridda men i gengäld var de överbefolkade. Ofta kunde flera familjer bo på en och samma gård.¹⁸ Endast under de mest gynnsamma betingelser kunde dessa människor finna en dräglig bärgning. Vid krig, missväxter och farsoter försämrades situationen katastrofalt och många blandade sig med de lösa elementen i skogarna.

Ett visst välstånd kunde dock nås av några. Om Loshults kyrkby säger Linné att den är "... artigt belägen, har ock i urminnes tider haft förmögna Bönder".¹⁹ Under dansktiden hade befolkningen litet att göra med överordnade myndigheter och genom byalaget och sockenstämman utvecklade de en betydande självstyrelse. Ett primitivt drag i Göingebygdens samhällsform var jordfördelningen. Medan de skånska bönderna i sin helhet bara ägde knappt 8 % av samtliga hemman i provinsen, så ägde skattebönderna i Västra och Östra

Göinge härader 21 % av det totala hemmansantalet där. "290 hemman innehades av kronan och brukades av dess åbor, de s. k. kronobönderna, 58 voro Bornholms vederlagshemman,²⁰ 72 voro prästehemman och 625 hemman eller 47 % voro i adelns ägo och brukades av dess åbor, de s. k. frälsebönderna".²¹ Skogsbygdens bönder var också befriade från bördan att göra dagsverken åt adelsmännen till skillnad från bönderna längre söderut.

De flesta var analfabeter och använde bomärken på intyg och affärshandlingar. När undervisningen effektiviserades under svenskarna (ingick som led i försvenskningen), visade det sig att resultatet blev bättre i norra än i övriga Skåne. Detta säkerligen beroende på stor talspråkmässig likhet över gränsen där "... de nordskånska dialekterna övergå utan brott i de sydsmländska".²²

För att summera några av de mest utmärkande dragen för socknarna i nordöstra Skåne på 1600-talet: en mycket gammal kulturform med medeltida anor, där släktkänslan var starkt utvecklad. Lång frihet från märkbar överhet, något som till en del berodde på det bristfälliga kommunikationsnätet. Förhållandevis många självägande bönder (en del tydligen besuttna fast 1600-talet på många sätt betydde en nedgångsperiod för dem). Den stora massan levde på existensminimum, framförallt genom överbefolkning på hemmanen, och 1600-talets uppgörelser mellan Sverige och Danmark framkallade kaotiska förhållanden.

En ny generation hade hunnit växa upp i Göinge efter Gustav II Adolfs plundringståg i häraderna 1612, i samband med Kalmarkriget, när Gustav Horn i februari 1644 med 10.000 man²³

överskred gränsen vid Markaryd. Horn var en befälhavare med tämligen god manstukt men problemet med att hären måste försörjas där den drog fram kom han inte ifrån. Svåra övergrepp mot befolkningen förekom. Stämningen i Göinge blev upphetsad. Snapphanarna uppmuntrades av danskarna och det märktes en ökad tendens till våldsamhet och laglöshet.

Under Karl X Gustavs polska fälttåg, som just stod inför ett misslyckande, passade Fredrik III på att förklara krig 1657. Ett oöverlagt beslut som skulle stå Danmark dyrt. Situationen i de båda länderna talade inte till Danmarks förmån: "Det medeltida, formstelnade danska adelsväldet stod mot den nya, målmedvetna och slagkraftiga svenska stormakten".²⁴

Den 26 februari 1658 fick danskarna sluta den tunga Roskildefreden och därmed var gränsen mellan Skåne och Småland även officiellt utplånad. Tidigare under 50-talet hade Göingebygden hem-sökts av missväxt och pest.²⁵ Under kriget tillkom nya bördor: utskrivningar (där göingarna ansågs opålitliga och skickades till provinserna på andra sidan Östersjön),²⁶ inkvartering av polska och tyska ryttare på redan överfulla hemman och beskattningen, som steg under svenskt herradöme.²⁷ Snapphanerörelsen fick vind i seglen och regelrätt samarbete mellan bofasta bönder och snapphanarna förekom.

Under 1660-talet jäste missnöjet. "Det var av alla tecken att döma snarare missnöjet med påbuden och pålagorna än önskan att återställa förbindelsen med Danmark, som utlöste aktionerna i den nordskånska skogsbygden".²⁸ Detta årtionde inkvarterades uppsvenska ryttare på skånska hemman. "Mer än en

tredjedel av de tusen ryttarna fingo sina kvarter i Östra och Västra Göinge härader . . ."²⁹ Bestämmelser, som var led i försvenskingssträvandena, kom 1664, att ryttaren skulle få överta bruket av halva gården. När änkan sedan dog eller gifte om sig övertog ryttaren hela gårdsbruket.

Detta var djupt stötande bestämmelser för bondefriheten i Göinge och ett klart brott mot Roskilde- och Köpenhamnsfrederna. Där stadgades nämligen att befolkningen i Skåne skulle ha kvar sina gamla lagar, rättigheter och privilegier.³⁰

Under Skånska kriget utvecklade sig händelserna slag i slag i Göinge. Känd är den s. k. Loshultskuppen. När den svenska hären var på reträtt ur Skåne blev flera vagnslaster med penningar stående i Loshults kyrkby, strax vid gränsen. Bönderna i socknarna söder om gränsen sände ut upprop och hundratals strömmade till.³¹ Man oskadliggjorde vakterna och bemäktigade sig en stor del av mynten. Resten av mynten räddades över gränsen men redan nästa natt omhändertogs de av smålänningarna. Att märka är att flera av de göingebönder, som deltog i Loshultskuppen, var med även här.³² Alf Åberg anser: "Loshultskuppen planlades utan tvivel av Göingebönderna själva och deras mål var inte i första hand att stödja danskarna utan att med berätt mod plundra den svenske kungen på hans kopparplåtar".³³ Kort tid efter slöt Loshult/Osby gränsfred med Virestads sockenbor att "... i denne beswerlige Krigs tilstand wilde holde med dem saa god och sicker Bondefred som de med os oc affwende effter wor formue fra dem all ulempe, som disse tider kand medføre".³⁴

Loshultskuppen var exempel på ett

bondeuppbåd. Vad gäller snapphanarnas rekryteringsbas har två olika meningar hävdats. Den ena anser, att snapphanarna huvudsakligen rekryterades ur skogsbygdens asociala element (Åberg).³⁵ Den andra anser, att många bofasta dansknationellt inriktade bönder också slöt sig till upprorsrörelsen (Fabricius³⁶) och därvidlag görs åtskillnad mellan friskyttar och snapphanar. Meningarna kan möjligen delvis förenas genom att många bönder och bond-söner *blev* asociala under skedet, därför att deras hemman lades öde eller övertogs av ryttare.

Snapphanekriget antog alltmer karaktären av inbördeskrig, när svenskarna använde taktiken att isolera snapphanarna från den fasta bondebefolkningen. Ett mycket hänsynslöst krig fördes från båda sidor. Bekant är ordern till överste Nils Skytte att bränna hela Örkened, Loshults grannsocken i öster, och slå ihjäl alla män mellan 15 och 60 år "... och blef då på 2 gårdar nära hela Örken afbränd ...".³⁷ En tragedi är bevarad från Osby begravningsbok 1678: "Hälle Pers søn i Loshult ved navn Oluw; uden tvivel /død/ af hunger og /kulde/, der han gik omkring og tiggede 8 år gammel".³⁸

Den fredliga delen av Karl XI:s regeringstid var, trots inträffade missväxter, en uppbyggnads- och uppgångstid. Heckscher har konstaterat en mycket stark uppgång av antalet mantalsskrivna i Sverige. I hela sitt 1600-talsmaterial noterar han som speciella nedgångsperioder 1650, 70- och 90-talen (missväxter).³⁹

Kontakterna i fredstid var många och av olika slag mellan invånarna i grannsocknarna på ömse sidor om gränsen. Tjänstefolk bytte land och man bedrev

affärer med varandra. De småländska oxtransporterna gick till de skånska köpstäderna och göingarna sålde sina hantverksalster i Småland.⁴⁰ Man bjöd varandra till sig på de stora högtiderna. På 1540-talet klagade Smålandsbönderna, när de var på gästabud hos besläktade göingar, över sin fogde för att klagomålen genom göingarnas länsman skulle komma till kung Gustavs öron.⁴¹

Kyrkoherden i Osby-Loshult berättade i en skrivelse, att Loshults kyrka besöktes av många människor från angränsande socknar i Småland. Han ifrågasatte, om de inte borde betala något till kyrkan för begagnandet av bänkrummen.⁴² Detta hände visserligen 1710, troligen efter en Loshulta torsdag, men denna kyrkogångsdag, som svarade mot liknande i Smålandssocknarna, var en tradition som tydligen hade gamla anor,⁴³ och den upprätthålls än i dag. Ungdomar träffades från båda sidor och äktenskapsavtal ingicks.

Släktforskaren Thorvald Sjöblom har som biprodukt i ett arbete konstaterat tidiga äktenskap som skar riksgränsen.⁴⁴ En man från Killeboda (Loshults s.), f. 1583, gifte sig med en kvinna från Pjätteryd, f. 1594. År 1625 vigdes en man från Svinön (Loshults s.) med en kvinna från Fälhult (Virestads s.). År 1649 vigdes en man från Ekön (Loshults s.) med en kvinna från Åbuen (Virestads s.). Lite annorlunda ter sig en vigsel 1597, där mannen visserligen var född i Lindhult (Stenbrohults s.), men som vid vigseln med en kvinna från Stolparöd (Glimåkra s.) var bosatt i Loshults kyrkby.

Till dessa belägg kan fogas ytterligare ett säkert fall av giftermål över riksgränsen 1649 (mannen från Marestorp i Loshults s. och kvinnan från Virestads

s.) och två ganska säkra, 1647 och 1649, alla hämtade ur Loshults vigsellängd innan den egentliga statistiska bearbetningen börjar. Loshults socken är alltså inblandad i samtliga dessa fall, vilket kan vara värt att lägga märke till. Man vill instämma med Fabricius: "Endelig have vi her i Loshult sogn en virkelig sammanblandning av Befolkningen paa begge sider af Graensen".⁴⁵

Härtill kan läggas, att talspråket på båda sidor om gränsen, som tidigare nämnts, bildade en mjuk övergång mellan svenskan och danskan. Att utmåla situationen som en idyll skulle dock vara felaktigt. Tvisteämnen saknades inte, t. ex. arvs- och ägotvister, men det i sammanhanget viktiga är, att de inte var av väsentligt annat slag än mellan Skånesocknarna inbördes.

Detta gällde huvudsakligen förhållanden i fredstid. I krig eller då krig hotade synes en röd tråd vara en på bägge sidor härskande fientlighet mot trupper, vilken nationalitet de än representerade.⁴⁶ Visst kunde svenskhat blossa upp i Göinge efter svenska gränsöverfall och på grund av förtrycket, men allmogen förstod mycket väl att skilja på svensk överhet och grannarna på andra sidan gränsen. Fabricius nämner att redan under Nordiska sjuårskriget deltog bondehärar från Göinge i gränsöverfall på Sverige. Skärmytslingar kunde inträffa när smålänningarna drev sina oxar genom Göingehäraderna.⁴⁷ Efter Horns krig talar han om ett "... indgroet Nationalhad fra Beboernes Side mod alt svensk".⁴⁸ Efter den danska krigsförklaringen 1657 skulle landshövdingen i Kristianstad värva 120 skyttar i Göinge härad. Han hade svårigheter men nämner fyra tjänstvilliga socknar: Glimåkra, Örkened, Loshult och Osby.⁴⁹ Detta sista

berodde säkert inte på medveten dansk nationalism (det är en anakronism att tala om nationalism bland de breda lagren på den här tiden), utan var istället uttryck för svenskhat efter Horns krig i förening med att det fanns många sysslösa händer i Göinge.

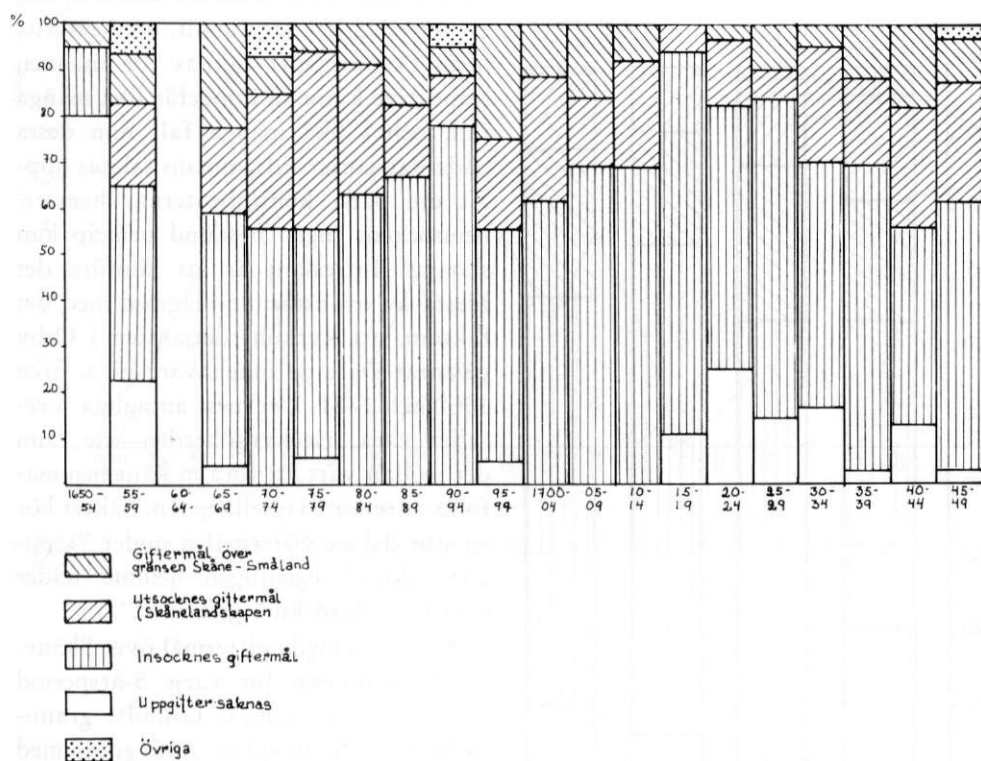
Smålänningarna på andra sidan gränsen betraktades inte i första hand som svenskar. I det ljuset får vi se gränsfrederna. Folke Lindberg skrev om "Bondefrederna under svensk medeltid" i Historisk Tidskrift redan 1928. Han definierar termen som "... en mellan gränsallmogen i två med varandra krigförande länder ingången överenskomelse att sinsemellan upprätthålla fred och bistå varandra".⁵⁰ Den definitionen täcker termen, men som ovan nämnts var även samhällsgrupper utanför allmogens led intresserade av dessa freder.

Gränsfrederna har gamla anor, hur gamla vet man ej säkert. En glansperiod inföll under unionsstriderna mellan 1505 och 1525. 1505 slöt Blekinge, Göinge och ytterligare delar av Skåne gränsfred med Möre, Varend, Sunnerbo och Västbo härader. 1510 bekräftades denna mellan Göinge och Varend. Genomgående är "... bestämmelsen om fri och ostörd handel och löftet att inte överträda gränsen i fientliga avsikter".⁵¹

Vissa faktorer gynnade uppkomsten av gränsfreder. Ofärdstider rådde eller väntades. Centralmakten var svag och nådde inte ut till rikenas avlägsna delar p. g. a. dåliga kommunikationer. Livsviktiga handelsförbindelser fanns från Småland till köpstäderna i Skåne, Blekinge och Halland. Den främsta anledningen var emellertid säkert en strävan att så långt möjligt undanröja verkningarna av förhärjande krig.

1676 slöts den sista gränsfreden och

Diagram över insocknes och utsocknes giftermål i Loshult 1650—1749. Femårsperioder i procent.

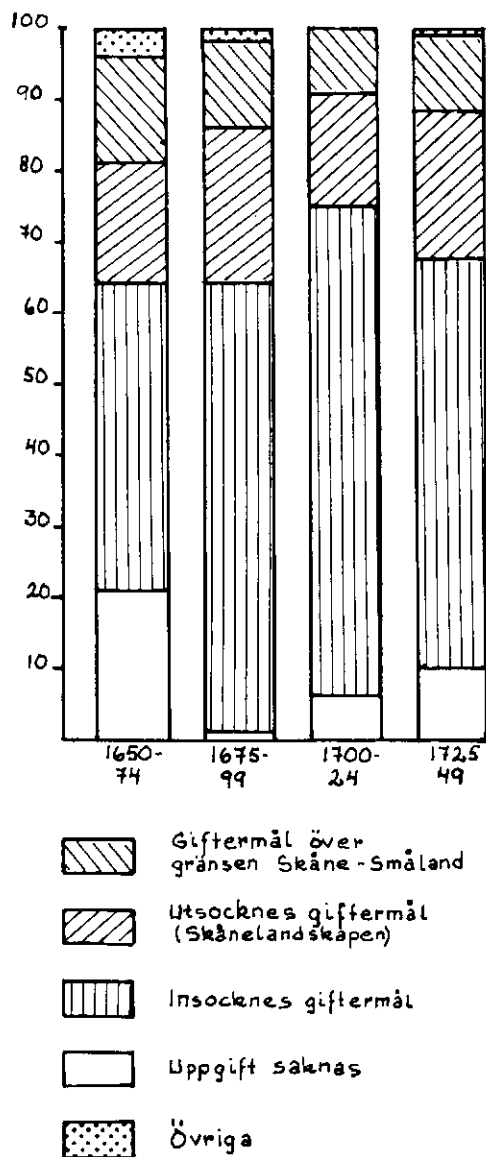
den gällde Osbys och Loshults socknar på skånska sidan och Virestads socken i Småland. Innehållet framstår som uttunnat jämfört med gränsfrederna i slutet av medeltiden. Förstärkt centralmakt och förbättrade kommunikationer omöjliggjorde långtsyftande särpolitiskt agerande.⁵²

Diagrammet ovan visar den fortlöpande utvecklingen och fördelningen av insocknes och utsocknes giftermål i Loshult under 100 år. Faktorn med få eller många giftermål har eliminerats genom att den procentuella andelen har framräknats för varje 5-årsperiod. Det to-

tala antalet giftermål under varje period kan ses i tabellen sidan 26.

Påfallande är inte oväntat dominansen för "Insocknes giftermål". Vid många av dessa är kontrahenterna från samma by. (Bl. a. beroende på stark bygemenskap och strävan att slå ihop kraftigt uppdelade tegar).⁵³ Fälten som utvisar giftermål över Skåne-Småland-gränsen är tämligen olika, mest beroende på relativt ringa totalantal för varje period. I ett längre perspektiv (25-årsperioder) är differenserna mellan de olika giftermålstyperna ganska utjämnade.

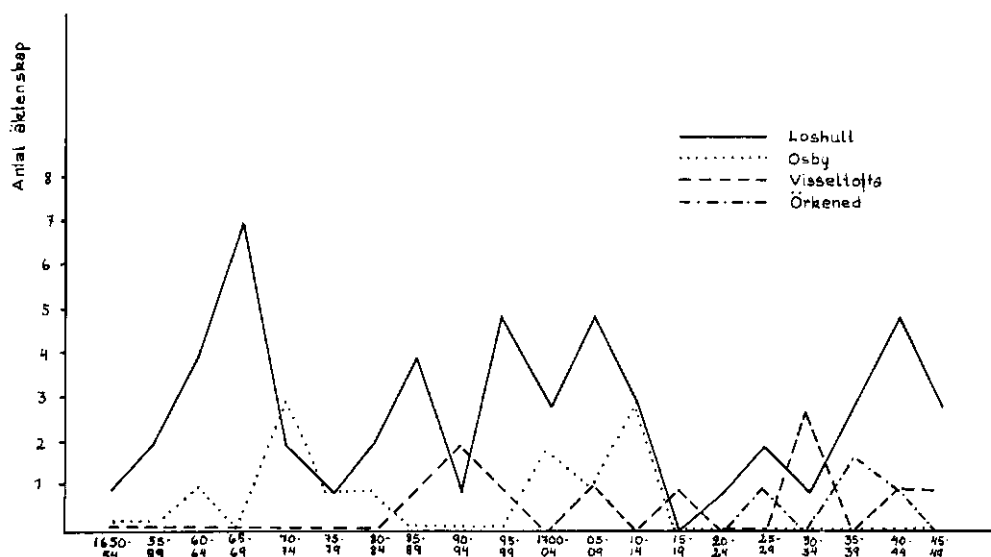
Diagram över insocknes och utsocknes giftermål i Loshult 1650—1749. 25-årsperioder i procent.

Vad döljer sig bakom rubriken "Uppgift saknas"? Den frågan är svår att med någon större säkerhet besvara. Vid ett överslag har jag funnit, att hemorts/hemsockensuppgift saknas för mannen respektive kvinnan i ungefär lika många fall, och i lika många fall som dessa båda kategorier tillsammans saknas uppgift om båda kontrahenternas hemort/hemsocken. Ingen bestämd princip kan skönjas. Intressant är att jämföra det första av ovanstående diagram med det faktum, att kyrkoherdetjänsten i Osby pastorat skiftade innehavare bl. a. åren 1660 och 1721. Det mest antagliga förefaller vara, att kyrkoherden inte fann det mödan värt att föra in känt hemmafolks adresser i vigsellängden. Säkert hör en stor del av giftermålen under "Uppgift saknas" egentligen hemma under rubriken "Insocknes giftermål".

Antalet belagda giftermål över Skåne-Småland-gränsen för varje 5-årsperiod har följts i en kurva. Loshults grannsocknar på Skånesidan, med gräns med Småland, har införts för att eventuellt ställa Loshults siffror i klarare dager.

Här kan man bland annat notera, att Loshult bara under en period (1715—19) kommer ner till nollstrecket, att Osby fr. o. m. 1715 ej har ett enda belagt giftermål över gränsen trots nästan fullständiga uppgifter, att för Visseltofta noteras första gränsäktenskapet 1685—89 (ofullständiga uppgifter förut) och att Örkened sammanlagt har endast 4 giftermål över Smålandsgränsen (1721—1749). Osbys låga siffror i förhållande till folkmängden förklaras naturligtvis närmast av att socknen har så kort gränssträcka gemensam med Småland. Örkeneds siffror från slutet av undersökningsperioden gör en inte benägen att uttala sig i någon bestämd

Giftermål över gränsen Skåne-Småland i Loshults, Osby, Visseltofta och Örkeneds socknar 1650—1749.

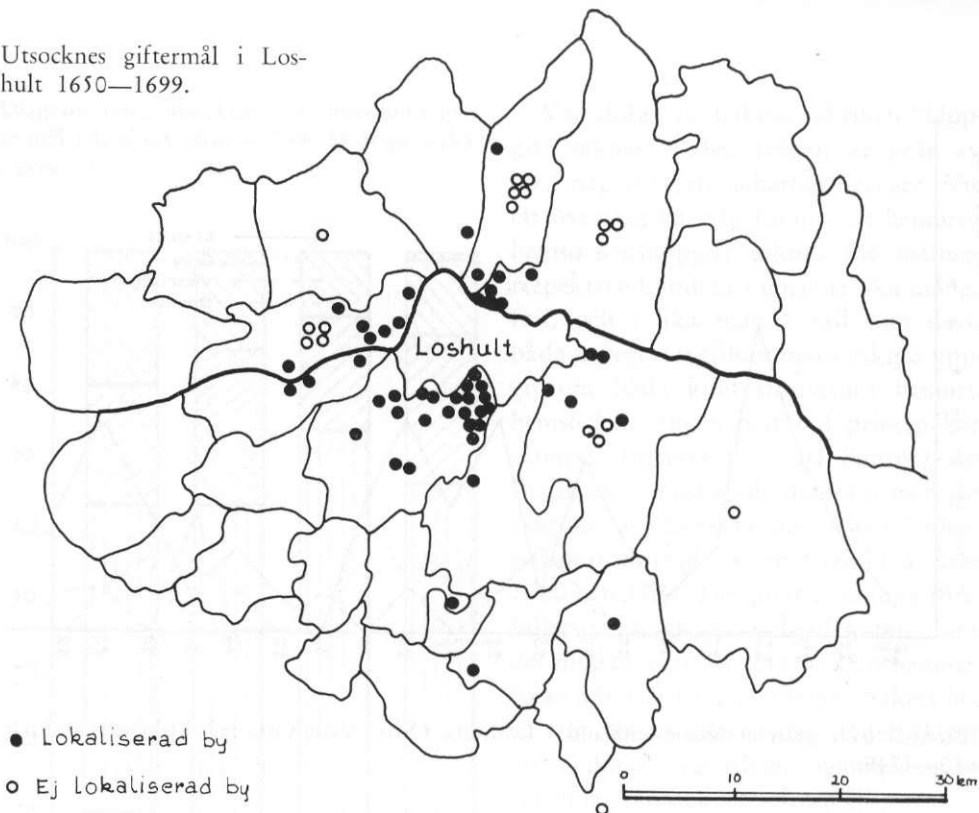
riktning. Visst är det få gränsäktenskap registrerade, men ingenting hindrar att andelen varit större tidigare. Om det låga talet säger något om årtiondena förut, så måste orsaken vara de tämligen otillgängliga trakter som fanns (och finns) mellan Örkened och Småland.

Återstår Loshult och Visseltofta. Kurvan ovan talar till Loshults förmån, men Visseltoftas mindre folkmängd och bristfälliga material måste tas med i beräkningen. Därest teorin om särskilt många grängiftermål i Loshult är bärkraftig, kan den förklaras bl. a. av geografiska orsaker. Loshults socken skjuter upp med en spets i Småland och detta har gett kontaktriktningar åt tre håll. På detta område låg kyrkbyn, gammalt be-

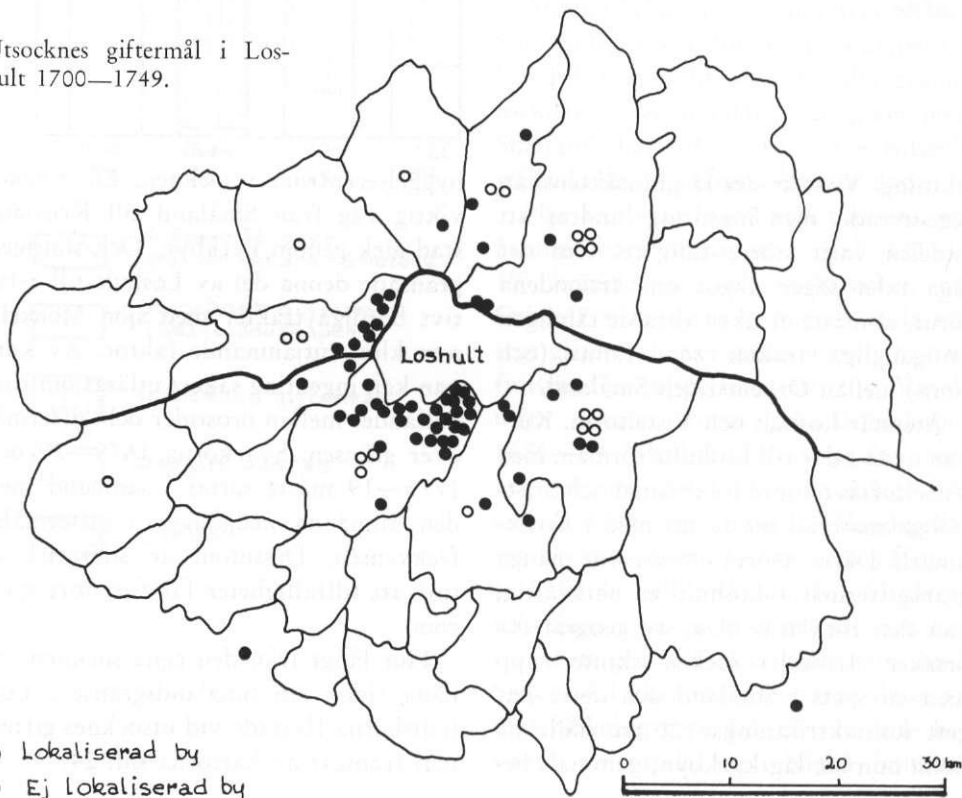
byggelsecentrum i socknen. En mycket viktig väg från Småland till Kristianstad gick genom kyrkbyn. Och slutligen gränsade denna del av Loshult till relativt bördiga trakter med sjön Möckeln som klimatutjämnande faktor. Av kurvan kan ingenting säkert utläsas om förhållandet mellan orostider och giftermål över gränsen. Svackorna 1675—79 och 1715—19 måste sättas i samband med den allmänna nedgången i giftermålsfrekvensen. Dessutom är siffrorna så små att tillfälligheter får för stort spelrum.

Hur långt från den egna socknen, på båda sidor om Smålandsgränsen, Loshultsborna flyttade vid utsocknes giftermål framgår av kartorna sid. 24.

Utsocknes giftermål i Loshult 1650—1699.

Utsocknes giftermål i Loshult 1700—1749.

En uppdelning har skett på två 50-årsperioder, mest av det skälet, att koncentrationen till vissa områden nära gränsen gjorde, att byarna ej tydligt kunde markeras för den sammanslagna perioden. Flera giftermålskontakter med en och samma by har markerats med prick "strax intill", varför termen "exakt inplacering" blir något missvisande. "Ej lokaliserad by" står för äktenskapskontrahent, för vilken ej hemby utan endast hemsocken är markerad i vigsellängden.

Någon tendens till ökad spridning kan inte iaktas. Grannsockengiftermål, en stor del i närheten av den egna sockengränsen, dominerar totalt. 29 giftermål över Smålandsgränsen är belagda för perioden 1650—1699 mot 26 för perioden 1700—1749. Motsvarande siffror för giftermål i Skånelandskapen är 39 och 52.

Sammanlagda antalet kyrkobokförda giftermål i Loshults socken är för de 100 åren (den undersökta perioden) 472 st. Medeltalet ingångna giftermål per 5-årsperiod samt spridning för hela perioden blir:

Medeltal	Spridning	
	Högsta antal	Lägst antal
23,6	38	16*

Tabellen sidan 26 vill ge en översiktlig bild av utvecklingen och bildar

samtidigt underlag för det tidigare presenterade grafiska materialet.

Vad gäller frågan om man kan spåra några utslag i totalsumman giftermål av de speciella orostiderna under 1600-talet, så förefaller siffran för åren 1675—79 anmärkningsvärt låg. Då finns bara 16 kyrkobokförda giftermål (mot 25 perioderna före och efter). Det är en i och för sig ganska väntad effekt för dessa typiska snapphanebygder, som troligen dessutom förstärks av att människor antingen påskyndade eller uppsköt giftermål i orostider.

Detta senare fenomen, att uppskjuta giftermål, kommer igen på ett intressant sätt när man närmare granskar förhållandet orostider — giftermål över Skåne-Småland-gränsen. För att se om 1658, alltså året för nationalitetsskiftet, på något sätt utgör ett gränssår för denna typ av kontakter kan nedanstående uppställning i 11-årsperioder göras.

Här måste luckan på 3,5 år mellan 1660 och 1663 hållas i minnet. Trots denna lucka har vi alltså så hög siffra som 11 belagda giftermål över gränsen Skåne-Småland under 11-årsperioden *efter* Roskildefreden mot 3 för perioden före. Några gränsgiftermål under den tidigare perioden kanske döljs av rubriken "Uppgift saknas". Men antagligt är att föreningen av Skåne med Sverige skapade utrymme för att uppdämt "be-

* Perioden 1660—1664 räknas inte på grund av lucka i materialet.

År	Insocknes giftermål	Utsocknes giftermål (Skånelandskapen)	Giftermål Över Skåne-Småland-gränsen	Uppgift saknas	Övriga	Summa
1647—57	6	6	3	36	1	52
1658—68	21	7	11	0	0	39

Tabell 1. Insocknes och utsocknes giftermål i Loshult

År	Insocknes giftermål	Utsocknes giftermål (Skåneland- skapen)	Giftermål över Skåne- Småland- gränsen	Uppgift saknas	Övriga	Summa
1650—54	3	0	1	17		21
55—59	7	3	2	4	1	17
60—64	3	2	4	0		9
65—69	16	5	7	1		29
70—74	14	7	2	0	2	25
75—79	8	6	1	1		16
80—84	16	7	2	0		25
85—89	14	3	4	0		21
90—94	14	2	1	0	1	18
95—99	10	4	5	1		20
1700—04	16	7	3	0		26
05—09	21	4	5	0		30
10—14	26	9	3	0		38
15—19	14	1	0	2		17
20—24	18	4	1	8		31
25—29	13	1	2	3		19
30—34	15	6	1	4		24
35—39	18	5	3	1		27
40—44	12	7	5	4		28
45—49	18	8	3	1	1	31
	274	91	55	47	5	472

hov” av denna typ av kontakter. Man måste emellertid hela tiden hålla i minnet, att siffrorna är relativt låga och tvära omkastningar kanske ibland skenbara.

Totalbilden tyder enligt min mening inte på att gränsen mellan Skåne och Småland som sådan utgjort hinder för den betydelsefulla typ av kontakter som giftermål utgör. Den ganska betydande övervikt som utsocknes giftermål i Skånelandskapen har gentemot utsocknes i Småland anser jag bottnar i följande faktorer: 1. folkrikare och bördigare trakter söderut. 2. längre gränssträcka

mot Skånelandskapen. 3. konstruerade politiska hinder i krigstid.

Teorin om goda kontakter på olika områden mellan invånarna på båda sidor om Smålandsgränsen jävas alltså inte av denna undersökning om giftermålsfrekvensen. Väsentliga orsaker till det goda förhållandet var likheter i språk, levnads- och tänkesätt. Gränsbons situation var ofta svår och han drevs, motvilligt eller inte, till samarbete. En växelverkan satte också in. Goda kontakter skapade giftermål och giftermål gjorde solidariteten obrytbar.

Noter

- ¹ Åberg: Snapphanarna, s. 105.
- ² P:n Nilsson: Skånes språkliga försvenskning, s. 181.
- ³ P:n Nilsson: Skånes språkliga försvenskning, s. 181.
- ⁴ L-O Larsson påpekar i "Gränsfreder och härjningståg ..." (s. 29 f.), att inte bara bönderna utan även kyrkans män, frälsemännen och borgarna oftast hade intresse av att fredliga förhållanden så långt möjligt rådde. Ibland kunde också gränsfreder initieras av män ur dessa stånd (jfr även Larsson. Det medeltida Värmd, s. 192 ff).
- ⁵ Rystad: Gränsskrig och bondefred, s. 32 f.
- ⁶ Om vigsel ägde rum i mannens hemförsamling måste tillstånd inhämtas från prästen i kvinnans. Exempel från Loshults vigsellängd 1664, då en man från Hallaryd gifte sig med en kvinna från Lindhult i Loshults socken: "Copol (vigsel) j Hallary med mit samtycke".
- ⁷ Uppgiften kommer från Th. Sjöblom, som ställt delar av sitt excerptmaterial från Osby kyrkoarkiv till mitt förfogande.
- ⁸ Secher: Förordningar, Recesser ... Vol 5, s. 500.
- ⁹ Sandberg: Linköpings stifts kyrkoarkivalier, s. 216.
- ¹⁰ Fabricius: Skaanes övergang II, s. 226.
- ¹¹ Loshult: Befolkningsstatistiska tab. 1749.
- ¹² Cavallin: Lunds Stifts Herdaminne, s. 415.
- ¹³ Fabricius: Skaanes övergang II, s. 141.
- ¹⁴ Fabricius: Skaanes övergang I, s. 38.
- ¹⁵ Sahlgren: Linnæi skånska resa, s. 57.
- ¹⁶ Åberg: Snapphanarna, s. 16 f.
- ¹⁷ Fabricius: Skaanes övergang I, s. 43.
- ¹⁸ Åberg: Snapphanarna, s. 18.
- ¹⁹ Sahlgren: Linnæi skånska resa, s. 56.
- ²⁰ Överlämnades 1660 av den danska kronan till den svenska i utbyte mot Bornholm.
- ²¹ Åberg: Snapphanarna, s. 19.
- ²² P:n Nilsson: Skånes språkliga försvenskning, s. 171.
- ²³ Johansson, I.: En namnlös dom över Skåne, s. 64 f.
- ²⁴ Åberg: När Skåne blev svenskt, s. 22.
- ²⁵ Johansson, I.: Göinge under 1650-talet, s. 17.
- ²⁶ Åberg: Snapphanarna, s. 54.
- ²⁷ Fabricius: Skaanes övergang II, s. 198.
- ²⁸ Åberg: Snapphanarna, s. 55.
- ²⁹ Ibidem s. 64 f.
- ³⁰ Rosén: Hur Skåne blev svenskt, s. 9.
- ³¹ Åberg: Snapphanarna, s. 90.
- ³² Ibidem s. 96.
- ³³ Ibidem s. 93 f.
- ³⁴ P. Lovén: Om Göinge, s. 40.
- ³⁵ Åberg: Snapphanarna, s. 119.
- ³⁶ Fabricius: Skaanes övergang III, s. 103.
- ³⁷ M. Weibull: Skånska samlingar 1892 II, s. 9.
- ³⁸ Fabricius: Skaanes övergang III, s. 202.
- ³⁹ Heckscher: Sveriges ekonomiska historia, s. 405.
- ⁴⁰ Åberg: Snapphanarna, s. 38.
- ⁴¹ P:n Nilsson: Skånes språkl. försvensk., s. 181.
- ⁴² Cavallin: Lunds Stifts Herdaminne, s. 418.
- ⁴³ I. Johansson: Västra Göinge härad ..., s. 250.
- ⁴⁴ P:n Nilsson: Efterskrift ..., s. 49.
- ⁴⁵ Fabricius: Skaanes övergang II, s. 203.
- ⁴⁶ Rystad: Gränsskrig och bondefred, s. 40.
- ⁴⁷ Fabricius: Skaanes övergang I, s. 43.
- ⁴⁸ Ibidem s. 45.
- ⁴⁹ Ibidem s. 47.
- ⁵⁰ Lindberg: Bondefreder under sv. medeltid, s. 1.
- ⁵¹ Larsson: Gränsfreder och härjningståg, s. 29.
- ⁵² Rystad: Gränsskrig och bondefred, s. 42.
- ⁵³ Jeansson-Kindblom: Kring livets högtider ... s. 46.

Källor och litteratur

Otryckta källor: Landsarkivet i Lund

Loshults kyrkoarkiv: Lysnings- och vigselböcker 1647—1788 (C:1, C:2 C:3).

Övriga längder. Befolkningsstatistiska tabeller 1749—1801 (G:1).

Tryckta källor:

Secher, V. A.: Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve. Vol. 5. København 1903.

Weibull, Martin: Skånska samlingar 1892 II:1 (De skånska Landskapens historiska och arkeologiska förening). Lund 1893.

Litteratur:

Cawallin, S.: Lunds Stifts Herdaminne. Del 4. Lund 1857.

Fabricius, K.: Skaanes overgang I—IV. København 1955—58.

Heckscher, E.: Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:2. (Kap. 2 Västlandsutveckling, ss. 402—426).

Jeansson, G. — Kindblom, J.: Kring livets högtider i Örkellunga församling. Skrifter från Folkliksarkivet i Lund. 10. Lund 1968.

Johansson, I.: En namnlös dom över Skåne. Västra Göinge hembygdsförenings skriftserie XII. 1964, ss. 62—97.

Göinge under 1650-talet. VGF:s skriftserie XIV. 1966, ss. 11—26.

Västra Göinge härad och domsaga. Anteckningar för tiden intill 1690. Hässleholm 1968.

Larsson, L.-O.: Gränsfreder och härjningståg under Nordiska sjuårskriget. Norra Allbo Hembygdsförenings Årsbok. Värebygd 1967, ss. 29—46.

Lindberg, F.: Bondefreder under svensk medeltid. Historisk Tidskrift 1928, ss. 1—32.

Lovén, P.: De Gothungia (Om Göinge). Lund 1745. Översatt av M. P:n Nilsson i VGF:s skriftserie IX. 1961, ss. 1—88.

P:n Nilsson, M.: Skånes språkliga försvenskning. Historisk Tidskrift 1955, ss. 169—181.

Efterskrift till Skånes språkliga försvenskning. Historisk Tidskrift 1959, ss. 45—49.

Rosén, J.: Hur Skåne blev svenskt. Svenska historiska föreningens folkskrifter 3. Uppsala 1943.

Rystad, G.: Gränsskrig och bondefred. Ale 1965:2, ss. 31—42.

Sahlgren, J.: Carl Linnæi skånska resa. Stockholm 1920.

Sandberg, A.: Linköpings stifts kyrkoarkivalier. Lund 1948.

Åberg, A.: När Skåne blev svenskt. Stockholm 1958.

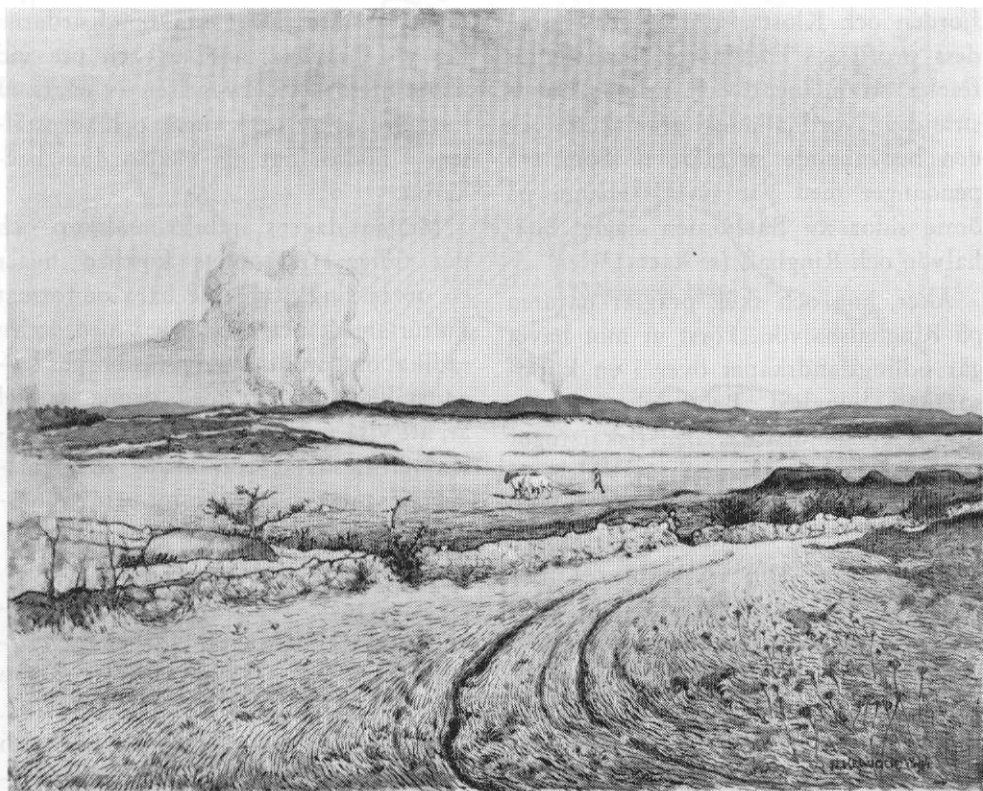
Snapphanarna. Stockholm 1951.

Kusthed - Fiskarbygd - Industrilandskap

Av Orvar Löfgren

I Värö vid Hallandskusten står en traditionell fiske- och jordbruksbygd inför industriell exploatering i stor skala. I denna artikel visar fil. kand. Orvar Löfgren, som sedan några år tillbaka arbetar med en etnologisk fältstudie av Värökustens näringsliv, att inslaget av förändring inte är något nytt. Under de senaste hundrafemtio åren har kustbygden genomgått en radikal omvandlingsprocess, som inte bara skapat nya levnadsvillkor för kustborna utan också satt stora spår i landskapet.

Nils Kreugers "Vår i Halland" ger en bild av det gamla halländska kulturlandskapet. I bakgrunden stiger svedjeröken från ljunghedarna, som brändes av varje vår för att för-
yngra kreatursbetet. Foto Nationalmuseum.

Idag går en ny industrialiseringsvåg över den svenska västkusten. Storindustrier lockas ut till kustbandet av de goda hamnmöjligheterna, av tillgången på havsvatten och billig industrimark. Nya samhällen skjuter upp i glest befolkade kustbygder, där tidigare fiskare, strandbönder och sommargäster samsats om utrymmet.

Ett av de mest slående exemplen på denna utveckling utgör Vattenfalls kärnkraftsbygge på Ringhalshalvön vid Värökusten, där industrilandskapet nu håller på att ta form i en bygd, som hittills dominerats av fiske och jordbruk. Ett stycke söderut längs kusten pågår byggandet av Värö bruk, en stor sulfatindustri vid Klosterfjorden.

Värö kommun ligger ungefär mitt emellan Varberg och Kungsbacka. Tre grunda havsvikar, Vendelsöfjorden, Båtfjorden och Klosterfjorden, ger kusten dess profil — här möter Sydhallands flacka strandängar och grunda sandstränder Nordhallands granitkust och den begynnande skärgården. Som två pendanger med var sin fiskehamn på ömse sidor av Båtfjorden ligger Bua-halvön och Ringhals (se karta).¹

Åker, äng och skog präglar naturen på Ringhalshalvön. Först ut mot havet går odlingslandskapet över i en klippsprängd ljunghed. Bebyggelsen utgörs främst av bondgårdar och fiskarstugor — de senare grupperade kring Videbergs hamn med vågbrytare, lastkaj och sjöbodlängor. Både kulturlandskapet och näringsprofilen kan förefalla traditionella, men de är i verkligheten resultatet av en ganska sen utveckling.

Det var ett landskap av helt annan karaktär, som mötte konstnären Jonas Carl Linnerhjelm, när han i september 1803 passerade genom Värö på väg

norrut. Genom vagnsfönstret observerar han: "Vägen böjer nedom berg och lämnar ohyggliga utsikter. Till vänster har man utmed sig ett oupplivat hav med naken strand, till höger än kalare hälleberg. Man hinner väl efter en stund från denna bergsråd, men åter syntes snart ljunghedar eller magra och nu avbergade sädesfält. Till Åsa är i allmänhet nästan sådan mark; inga lundar, inga vackra trakter; sällan en blick till bördiga fält, men stundom till havet. Ofta ser man sig på tuviga ljunghedar innesluten av hälleberg och stundom omgiven av flygsand, kastad emellan dessa redan dessutom nog ledsamma marker."² Hade Linnerhjelm vikt av från kustvägen och fortsatt ut mot Ringhals, hade han mött ett, om möjligt, ännu kargare landskap. På halvön dominerade den vindpinade ljungheden helt, där fanns inte en skogsdunge i sikte. De flesta bondgårdarna låg vid halvöns landbas, och ute vid havet utgjordes bebyggelsen av några få kustgårdar, av backstugor och torpstäl-len i nödortfögt lä mellan ljunghederna.

Mellan dagens industrilandskap och det tidiga 1800-talets kusthed ligger en utveckling, som inte bara omformat kulturlandskapet, utan också medfört en radikal omgestaltning av kustbornas levnadsvillkor. Syftet med denna artikel är, att visa vilka faktorer som legat bakom näringslivets förändring och kartlägga framväxten av en ny befolkningsgrupp: fiskarna.³

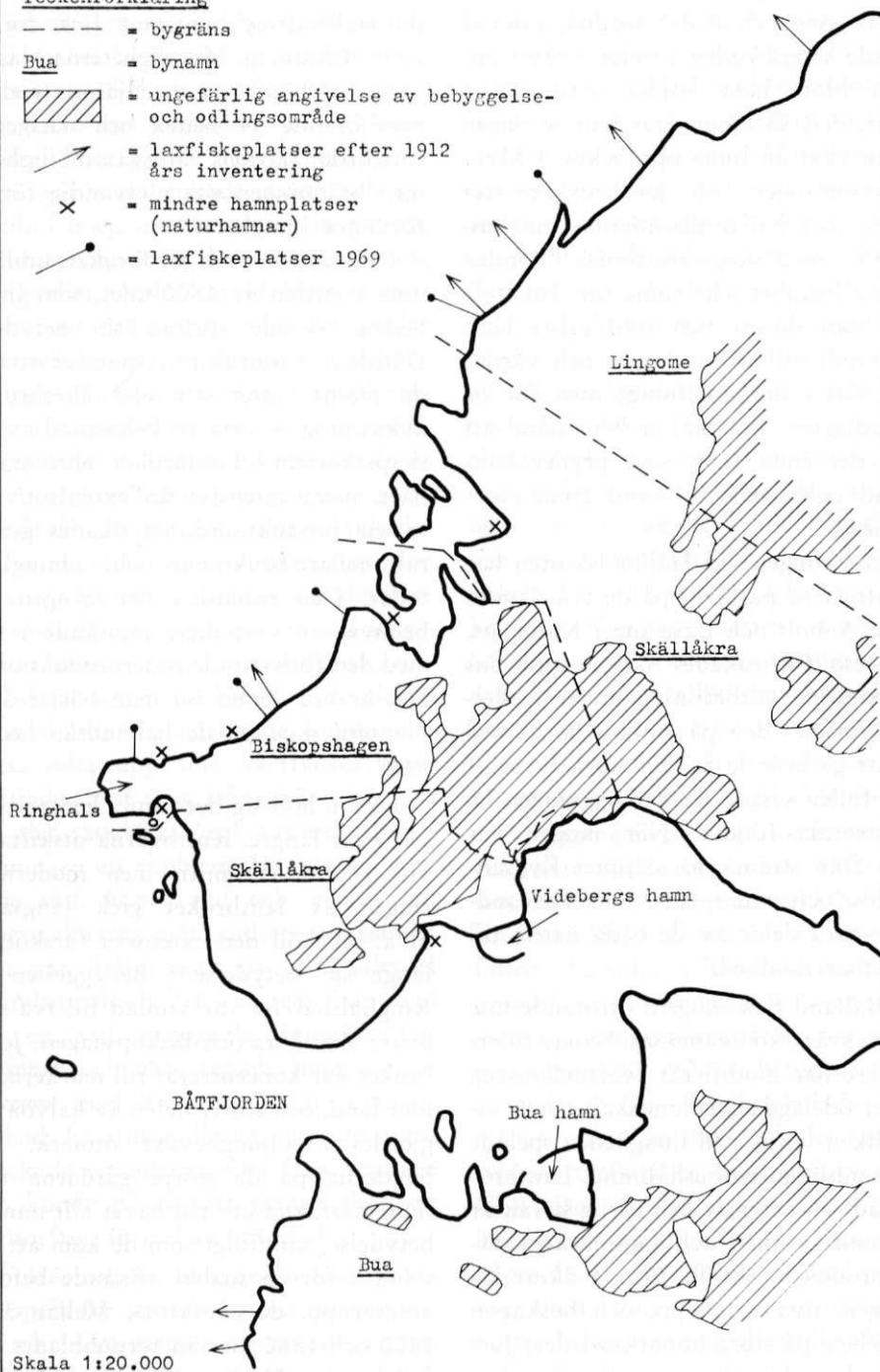
Den skoglösa heden, som vid 1800-talets mitt täckte en tredjedel av Halland, var i hög grad ett kulturlandskap — ett resultat av mänsklig aktivitet. Från 1600-talets skogstaxeringar och framåt kan vi i detalj följa den accele-

BÅTFJORDEN

(Baserad på de ekonomiska kartorna från 1926 och 1965)

Teckenförklaring

- ■ bygräns
- Bua ■ bynamn
- ▨ = ungefärlig angivelse av bebyggelse- och odlingsområde
- ↗ = laxfiskeplatser efter 1912 års inventering
- × = mindre hamnplatser (naturhamnar)
- = laxfiskeplatser 1969

Skala 1:20.000

rerade skogsavverkningen och ljungens framryckning.⁴ 1847 rapporteras, att "hela strandbygden är, med få undantag, skoglös, och af den fordna, ännu så kallade skogsbygden företer största andelen blott kala höjder och ödsliga hedar, der, så långt ögat kan se, ingen annan växt än ljung upptäckes."⁵ Myndighetspersoner och jordbruksexperter rasade mot hallandsböndernas misshushållning med skogsresurserna: "Bonden har i allmänhet icke sinne för den trefnad, som skogar och träd gifva hans hembygd; sällan uppdrager och vårdar han träd i sin omgifning; men för de obetydligaste ändamål är han istånd att fälla det enda träd, som pryder hans bostad och ger den skygd emot stormarne."⁶

Utvecklingen vid Hallandskusten har en intressant parallell på de två danska öarna Anholt och Læsø ute i Kattegatt. På Læsø förbrukades skogen vid öns blomstrande saltbränning under medeltiden, medan den på Anholt högs ned för att ge bränsle åt den stora fyren. I båda fallen visade sig kalhuggningen ha katastrofala följder. När skogen var borta från stränderna släpptes flygsanden lös, och under 1600-talet förvandlades stora delar av de båda öarna till ofruktbar sandhed.⁷

I Halland fick skogens utrotande inte samma svåra konsekvenser. Senare tiders forskare har modifierat svartmålningen av det ödelagda kustlandskapet och visat vilken viktig roll ljungheden spelade i hallandsbondens hushållning. Lantbruket hade en extensiv och rörlig karaktär på grund av åker- och ängsmarkens dåliga produktionskraft. Gamla åkrar lades igen, nya togs upp, och boskapen gick i bete på stora utmarksarealer. Just för boskapsskötseln, som ofta var hu-

vudnäringen, hade heden stor betydelse. Särskilt vid kusten utgjorde ljungmarkerna ett eftertraktat vinterbete, i en tid då stallfodring vintertid fick formen av svältfödning. Myndigheterna klagade över, att bönderna med jämna mellanrum brände av heden och därigenom förstörde skogens återväxtmöjligheter, men bränningen var nödvändig för att förnygra ljungbetet.⁸

Det var först vid jordbrukets omläggning i mitten av 1800-talet, som ljungheden började förlora sin betydelse. Dåtidens jordbruksreformatorer strävade främst efter att öka åkerbrukets avkastning — ofta på bekostnad av boskapsskötseln.⁹ Lantbruket blev stationärt, mera intensivt än extensivt. Åkrarnas produktionskraft ökades genom rationellare bruknings- och gödningsmetoder. Den extensiva betesgången och behovet av vinterbete minskade i takt med den förbättrade foderproduktionen. Det är vid denna tid man börjar återplantera skog på de halländska hedarna.¹⁰

I Värö höll sig det gamla hedlandskapet kvar längre. Kustbyarna utskiftades vid 1800-talets mitt, men moderniseringen av lantbruket gick långsamt, bl. a. bibehöll den extensiva fårskötseln länge sin betydelse.¹¹ Bebyggelsen på Ringhals halvön var samlad till två små byar: Skällåkra och Biskopshagen. Jordbruket var koncentrerat till markerna in mot land, och större delen av halvön utgjordes av ljungbeväxt utmark. För bönderna på de större gårdarna fick ljungmarkerna ute vid havet allt mindre betydelse, samtidigt som de kom att stå i fokus för en snabbt växande befolkningsgrupp, de *obesuttna*. Mellan åren 1800 och 1860 mer än fördubblades befolkningen i Värö socken, i en tid då få

försörjningsmöjligheter existerade utanför det överbefolkade jordbruket.¹²

De flesta obesuttna kom att slå sig ned på utmarkerna vid havet, där efterhand en hel bosättning av strandsittare växte fram. För sitt uppehålle var halvöns obesuttna beroende av traktens bönder. Man gjorde dagsverken på de större gårdarna, lukade rovor och arbetade i höet, mot betalning in natura. Bland de yngre var det många, som tog dräng- eller pigplats en tid. Flera strandsittare var också torpare under gårdar i de två byarna. I övrigt var strandsittarna hänvisade till en hushållning, baserad på de två naturresurser för vilka de besuttna böndernas intresse var litet: havet och kustområdet. Ljungbackarna gav bete åt den ko eller de får man lyckades skaffa sig. På hedens sankmarker slog man myrhydd, och i ljunget var det gott om småvilt och fågel. (Ännu vid sekelskiftet snarade man raphöns med gamla fisknät ute på halvön). I de fickor av sandjord, som existerade, kunde man också odla upp små åkerlyckor, som gödslades med tång från stränderna.

I det skoglösa Värö var bränsleförsörjningen ett problem. De bönder, som hade råd, köpte ved och virke från skogssocknarna inåt landet — en handel som var livlig ännu på 1930-talet. I strandsittarhushållet var man hänvisad till en rad marginala bränslekällor. Kvinnor och barn repade ljunget i konkurrens med kreaturen. Man samlade torkad kreatursspillning, grävde torv, plockade stränderna rena från vrakved och kunde på så sätt skrapa ihop ett nödtorftigt förråd av bränsle.¹³

Större roll än ljungheden kom havet att spela för strandsittarnas försörjning. De rika fiskevattnen utnyttjades endast i liten utsträckning av kustbönderna,

som kunde sätta sillgarn om höstarna. Traditionellt hade havet större betydelse för de Väröbönder, som under flera århundraden bedrev en lönande bonde-seglation.¹⁴ Havet var dessutom en fri resurs, öppen för alla, och strandsittarna etablerade sig som kustfiskare med enklast tänkbara utrustning. Man hade varken kapital eller tekniker som tillät annat än ett kustfiske i småbåtar. Fisken togs med handredskap, garn och backor (långrevor), och den gick till största delen till konsumtion i det egna hushållet. Fångstöverskottet försökte man avsätta hos bönderna i utbyte mot jordbruksprodukter. Strandsittarna levde alltså i en hushållning med mycket snäva marginaler och liten möjlighet att planera framåt. För det dagliga uppehållet var man beroende av den växlande fiskelyckan, av väder och vind, och hade inga eller små reserver att falla tillbaka på. Den enda produktionsfaktorn som fanns i överflöd var arbetskraft, och en intensiv arbetsinsats av hushållets alla medlemmar fick i möjligaste mån kompensera de knappa tillgångarna.

Bosättningen på utmarkerna mot havet växte allt snabbare mot 1800-talets slut. Industrialiseringstakten i Nordhalmland var låg, och relativt få arbetstillfällen skapades i kuststäderna.¹⁵ Det pressade försörjningsläget avspeglas i socknens emigrationssiffror, som under perioden 1880—90 var bland de högsta i landet.¹⁶ På Ringhalshalvön lades många småställen öde, och det fanns få strandsittarfamiljer utan anförvanter i USA. Det var heller inte ovanligt, att ungdomar och familjefäder reste över några år, för att återvända med en sparad slant, som kunde investeras i en bättre fiskeutrustning eller till friköp av en jordbit.¹⁷

Torpet "Te Liskas" hörde under en gård i Skällåkra. Bebyggelsen på den flacka, trädlösa utmarken dominerades ännu vid sekelskiftet av ryggåsstugor som denna, där vrakved från stränderna utgjorde en viktig del av byggnadsmaterialet. Foto Nordiska museet 1918.

Mot 1800-talets slut öppnade sig nya möjligheter för kustborna. Sedan länge hade myndigheterna propagerat bland de halländska fiskarna för en övergång till ett rörligare havsfiske. Främst ville man reformera höstsillfisket, som bedrevs med stågarn invid kusten. Genom anskaffandet av däckade segelbåtar och drivgarn skulle man kunna möta sillstimmen ute till havs och få ett långt större utbyte. Havsfiskets genombrott i Halland ägde dock inte rum förrän under 1880- och 90-talen. De fattiga

kustfiskarna saknade länge kapital att investera i den dyrbara fångstutrustningen, och först med utrustningslån och en försäljningsorganisation, som kunde ta sig an de större fångstmängderna, blev en övergång till de nya havsfiskemetoderna möjlig.¹⁸

De Ringhalsfiskare, som investerade i nya båtar och redskap, kom att involveras i en marknadsekonomi, där den mesta fångsten såldes till uppköpare i kuststäderna. Höstens sillfiske med långa länkar av drivgarn blev hörn-

stenen i de nyblivna havsfiskarnas hushållning. Under några hårda veckor slet man nästan dygnet runt för att säkra huvudparten av årets kontantinkomst.

Vid sidan om höstsillen var hummerna länge Ringhalsfiskarnas viktigaste fångstobjekt. Längs "bergkanterna" och skären runt halvön fanns det gott om hummer, och redan vid 1800-talets mitt intog hummerfisket en viktig plats i många strandsittares försörjning. Hummerna togs i tinor, "håmmerkyber", under vår och höst. Fiskeplatserna lokaliserades genom "mej", d. v. s. man syftade in fångstplatsen genom landmärken som väderkvarnar, bergknallar och enskilda träd. Kunskaper om "hummerfläckar" och mej var en förutsättning för framgångsrikt fiske och kringgårdades ofta med ett stort hemlighetsmakeri. En medelålders fiskare berättar om sin första, förvånade konfrontation med denna tystlåtenhet. När han som ung pojke återvände hem tillsammans med fadern efter en mycket lyckad fångstfärd, fick han på väg från hamnen höra fadern värtaligt beklaga sig över den usla fiskelyckan inför ett annat båttag. Kännedom om bottenlandskapets utseende, om fiskens vandringar, och fångstplatsernas lokalisering har alltid varit ett viktigt kunskapskapital, som förts från far till son.

Priserna på hummer var länge låga och efterfrågan dålig. Under 1800-talet såldes den mesta hummern lokalt. En del fiskare seglade till Kungsbacka och försökte sälja till hotell och restauranter, andra varvade hummern i tång och bar den i ryggekorgar till samhällen längre in i landet. De låga priserna gjorde hummer till vardagsmat i många fiskarhushåll. En fiskare uppvuxen på ett torpställe vid sekelskiftet berättar:

"Hemma brukade mor ställa ut en gryta full med hummer ute på gräset, för att vi inte skulle söla ned inomhus. Jag åt bara stjärtarna och brydde mig aldrig om resten". För havskrabba fanns ingen marknad. Den betraktades som ett "ogräs", som bara förstörde redskapen.

Man kom snart underfund med, att de däcksbåtar, som introducerats i sillfisket, kunde användas för ett hummerfiske i större skala. Många Ringhalsfiskare började fånga hummer på fiskebankarna ute i Kattegatt. I detta havsbaserade fiske var man tre till fyra man i laget och sålde sin fångst till handlare hemma i bygden eller till ambulerande uppköpare, som med sumpförsedda båtar seglade hummern till danska hamnar. Under 1890-talet, då havshummerfisket slog igenom, var det förbjudet att fiska hummer på svenskt vatten mellan 1 juli och 1 oktober. Hummern, som fångades på internationellt vatten, kunde man dock få föra iland mot licens och sälja till särskilt förmånliga priser åt kuststädernas växande badgästpublik.¹⁹

Det intensiva havshummerfisket utvecklades dock redan under 1930- och 40-talen. Konkurrensen om hummern ute på havsbankarna hade undan för undan skärpts, bl. a. genom ett ökat danskt deltagande. De flesta havsfiskare övergav hummern för andra, mera lönande fångstobjekt, och kvar fanns bara det traditionella, kustbaserade hummerfisket, där man i tvåmannalag satte kuporna i hemmavattnen.

Vid sekelskiftet kom laxfisket att bli en ny inkomstkälla för många kustfiskare. Laxfisket har gamla traditioner i Väröbygden. Det medeltida Ås kloster vid Viskans utlopp i Klosterfjorden baserade till stor del sin ekonomi på det rika laxfisket vid flodmynningen. När

klostrets ägor under 1500-talet drogs in till danska kronan, följde fiskerätten med, och ännu under 1930-talet skötte kronans arrendatorer den stora laxgårdens vid Äs bro, ett stycke upp i Visan.

På sin vandring in i Viskan följer laxen stora delar av Ringhalshalvön, men det dröjde länge innan fiskarna kunde utnyttja denna tillgång. Det strandbunda laxfisket skiljer sig nämligen markant från andra typer av fiske vid Hallandskusten, dels genom de speciella fångstmetoderna, och dels genom dess karaktär av ett *exklusivt* fiske: till skillnad från andra fisken har det varit förbehållet strandägarna. Detta medförde att laxfisket blev ett bondefiske, och ännu under 1800-talet var det främst några gårdar vid Klosterfjorden, som fiskade lax. De enkla laxryssjor, "sölarusor", man använde kunde endast sättas på grund sandbotten — de gick inte använda längs Ringhals klippstränder.²⁰

Först vid sekelskiftet introducerades ett nytt redskap, som möjliggjorde fiske i större skala. Några norska stenhuggare, som arbetade i bygden, förde med sig *kilnotar* hemifrån. De arrenderade fiskerätt av en bonde och fick stor framgång med sitt fiske. Till skillnad från ryssjorna kunde kilnoten sättas på bergbotten och djupare vatten. Den pålades inte fast utan bars upp av tunnor och stagades med tåg och draggar. I det längsta försökte norrmännen dölja sina framgångsrika fiskemetoder, men det dröjde inte länge, förrän andra fiskare lyckades kopiera deras redskap. Ute på Ringhals slog sig tre strandägande bönder ihop med en fiskare och bildade fångstbolag. Tillsammans delade man kostnaderna för tillverkningen av kilnotarna, som var förhållandevis dyrbara redskap.

Det nyväckta intresset för laxfisket aktualiserade frågan om rätten att sätta ut redskap. Bönder, som dittills inte haft något utbyte av sina steniga strandägor, fick en ny inkomstkälla. De jordägare, som saknade strandmark, var utestängda från fisket, och deras växande missnöje ledde till en rad rättegångsprocesser. I första omgången bestämdes det, att alla bönder i kustbyarna skulle ha rätt i fisket, därefter utökades rätten till samtliga jordägare i socknen, och till slut övertog kommunen rättigheterna under 1930-talet. Det man kämpade om var inte så mycket rätten att sätta ut egna redskap som att få del i arrendepengarna. De höga utrustningskostnaderna i kilnotsfisket ledde nämligen tidigt till att några av ortens lanthandlare tog kontroll över de flesta laxfiskena. De var tillräckligt kapitalstarka för att kunna finansiera redskapsinköpen och betala arrenden till bönderna.

Själva fisket kom framförallt att skötas av kustfiskare och småbönder. Vanligen fiskade man mot provision eller månadslön för en av fiskhandlarna. Några torpare fiskade åt de större gårdarna, och ett fåtal kustfiskare kombinerade ett småbruk med eget laxfiske. Fiskesäsongen sträckte sig från början av maj in i juli månad. (Sedan följer lek-tiden och då går laxen sällan i garnen. De magra utlekta laxarna, "pesarna", är vita i köttet och saknar värde). Man vittjade garnen två gånger dagligen från flata och tungrodda laxekor, som låg strategiskt utplacerade längs stränderna. Utsättandet och intagandet av de tunga redskapen var ett drygt arbete, som krävde samarbete i tvåmannalag. Ungefär var fjortonde dag skulle noten upp på land för att rensas från tång och sjögräs — annars fiskade den inte.

Flatbottnad laxeka i en av de många naturhamnarna runt halvön. Den tungrodda båten måste placeras i omedelbar närhet av själva laxsättet. Foto förf. 1969.

Det intensifierade lax- och hummerfisket skapade nya avsättningsformer. 1800-talets strandsittare ordnade försäljningen av sin fångst på enklast tänkbara sätt: genom direkt försäljning till gårdar i trakten eller på marknaden i Kungsbacka. När fisket utvecklades var man tvungen att söka större avsättningsområden, och här kom ortens lanthandlare in i bilden. De försåg inte bara fiskarna med matvaror utan också med fiskeutrustning, och därifrån var steget inte långt till att ta emot betalning in natura, i hummer och lax, som sedan kunde säljas vidare.²¹ Samtidigt som fiskarna avlastades från arbetet med att marknadsföra sina fångster, kom de dock att ställas i ett beroendeförhållande till handelsmannen. Han gav vanligen "löpande kredit", vilket i realiteten innebar, att de flesta hushåll konstant stod i skuld till honom. Ofta bytte man

till sig stapelvaror som amerikanskt fläsk, mjöl och kaffe direkt mot fångsten, och kontanter förblev en sällsynt vara i de flesta fiskarhushåll.

Genom satsningen på fiskhandel kom flera av Värös lanthandlare att bygga upp ganska omfattande företag. Ett exempel på en sådan utveckling utgör handlaren "Smea-Henrik" i Lingome. Han började tidigt köpa upp hummer och kom snart att få kontroll över det mesta laxfisket på halvön. Han var själv jordägare och hade laxfisker ute, samtidigt som han arrenderade flera laxsätt av bönderna och anställde kustfiskare att sköta dem under sommarhalvåret. De småbönder, som hade egna laxfisker, levererade även sin fångst till honom i utbyte mot kredit på redskap och matvaror. Vid tiden för första världskriget gick huvudparten av all lax från halvöns fiskare genom hans affär, som växte

ut till en stor handelsrörelse. Den starka förhandlingsposition "Smea-Henrik" innehade gjorde det också möjligt för honom att manipulera med laxpriserna, som varierade stort under säsongen.²² Hans snabba karriär fick dock ett abrupt slut, när han under krigsåren 1914—1918 försökte göra en inbrytning i sillhandeln, som sköttes av de stora uppköparna i Varberg. Efter misslyckade försök att exportera sill till Tyskland gick hans företag i konkurs.

Efter "Smea-Henrik" kom den lokala fiskhandeln att domineras av två andra Väröhandlare. Konkurrensmomentet dem emellan minskades genom att de specialiserade sig på var sin vara. Den ene utvecklade en grossiströrelse för hummer, som under en tid var Sveriges största, medan den andre koncentrerade sig på laxfisket. Vanligen kom man också i förtid överens om fördelningen av laxfiskearrendena, för att inte pressa upp priserna, när dessa auktionerades ut varje vår. När lax- och hummerfångsterna började dala under 1930-talet, undanrycktes basen för denna lokala uppköparverksamhet. Endast en av firmorna lever kvar idag och då i formen av ett mera allsidigt fiskuppköparföretag. Den lokala fiskhandeln är numera uppsplittrad på ett flertal mindre handlare, samtidigt som fiskarnas kooperativa försäljningsorganisationer övertagit en allt större del av handeln.

Det var främst två faktorer, som gjorde det möjligt för handelsmännen att etablera kontroll över den lokala fiskhandeln. Dels var de tillräckligt kapitalstarka för att kunna riskera en handel i större skala och binda fiskarna genom långfristiga krediter — de hade andra inkomstkällor, som var oberoende av den växande fiskmarknaden, dels

hade de genom sina lanthandlar redan fasta affärsrelationer med säljarna, d. v. s. fiskarna, och en organisation, som lätt kunde utvecklas vidare. Det är dock symptomatiskt, att deras verksamhet kom att centreras kring de två fångstlagen lax och hummer, som landades i relativt små mängder, med höga priser och ganska jämnt tillflöde. Hummern låter sig dessutom lagras i sumpar. Sillfisket, där stora kvantiteter landades under en kort säsong, där handeln måste ske snabbt, och där man aldrig kunde överblicka fångstläget från dag till dag, fordrade uppköpare med en helt annan kapacitet och förmåga till risktagande, och denna handel kom hela tiden att ligga i händerna på de stora uppköparna i kuststäderna.²³

Vi har sett hur de nya fiskemetoderna skapade nya inkomstmöjligheter för fiskarna på Ringhalshalvön, hur däcksbåtarna möjliggjorde sill- och hummerfiske i stor skala, och hur kilnoten medförde ett uppsving för laxfisket. De nya teknikerna skapade inte bara en ny ekonomi utan också två yrkeskategorier: havsfiskare och kustfiskare.

Gränsdragningen mellan de två grupperna var ännu vid sekelskiftet diffus. Samme man, som under hösten fiskade sill eller hummer ute till havs, kunde under andra delar av året ägna sig åt småfiske i kustvattnen. Havsfisket var fortfarande en säsongnäring, och under långa perioder fiskade man inte alls eller endast till husbehov.

Vid tiden för första världskriget började man sätta in motorer i de däckade båtarna, som efterhand byttes mot allt större och bättre utrustade fiskefartyg. De ökade investeringarna i båtar och

Videbergs hamn anlades först under andra världskriget. I bakgrunden går odlingslandskapet över i resterna av den steniga utmarken. Foto RAÄ 1969. Godkänd av Fst för publicering.

redskap krävde ett intensivare fiske, och perioderna i land blev allt kortare. Under höstarna fiskade man sill, vintertid seglade man med potatis till kuststäderna eller drev ett backefiske ute till havs i stor skala, och om sommaren fångade man hummer på internationellt vatten. Vid andra världskriget introducerades trålfisket, som snart trängde ut de andra typerna av havsfiske. Vid sam-

ma tid byggdes också en ordentlig hamn med lastkaj och vågbrytare. Som en följd av denna utveckling skapades en allt klarare avgränsad havsfiskarkår, organiserad i fiskelag på fyra till sex man, som helt livnärde sig på kontantinkomster från ett helårsfiske. Idag bemannar denna yrkesgrupp åtta medelstora trålare, stationerade i Videbergs hamn.²⁴

Trålare på väg ut ur Båtfjorden till nattens makrillfiske. Foto förf. 1968.

Medan havsfisket mekaniserats och rationaliserats har utvecklingen inom kustfisket inte gått lika snabbt. Kustfiskarna har bibehållit sina öppna båtar, som efterhand försetts med små motorer. Nylonmaterial har ersatt bomullsgarnet i redskapen och vid sidan av kilnoten har nya typer av bottengarn börjat användas. Både i tekniskt och ekonomiskt hänseende står kust- och havsfiske idag som två skilda näringar, som inte längre låter sig kombineras.

Men från vilka utgångspunkter har då fiskarna på Ringhals valt mellan kustfiske och havsfiske, och varför existerar fortfarande det traditionella kust-

fisket sida vid sida av det expanderande havsfisket? Här har en lång rad faktorer spelat in. Startpunkten för yrkesvalet har den egna familjens tillgångar varit. Söner till en far med andel i en havsfiskebåt har haft större anledning att välja havsfisket än andra. Vid Värö-kusten har familjelaget varit den dominerade organisationsformen bland havsfiskarna, och fäder har alltid strävat efter att bilda lag med sina uppväxande söner, vilket inneburit flera ekonomiska fördelar. Söner till havsfiskare har alltså kunnat räkna med ett framtida delägarskap, till skillnad från andra som oftast haft att välja mellan att gå med

som "löskarl" i ett havsfiskelag utan del i båten eller satsa på kustfiske, där utrustningskostnaderna varit betydligt mindre.²⁵

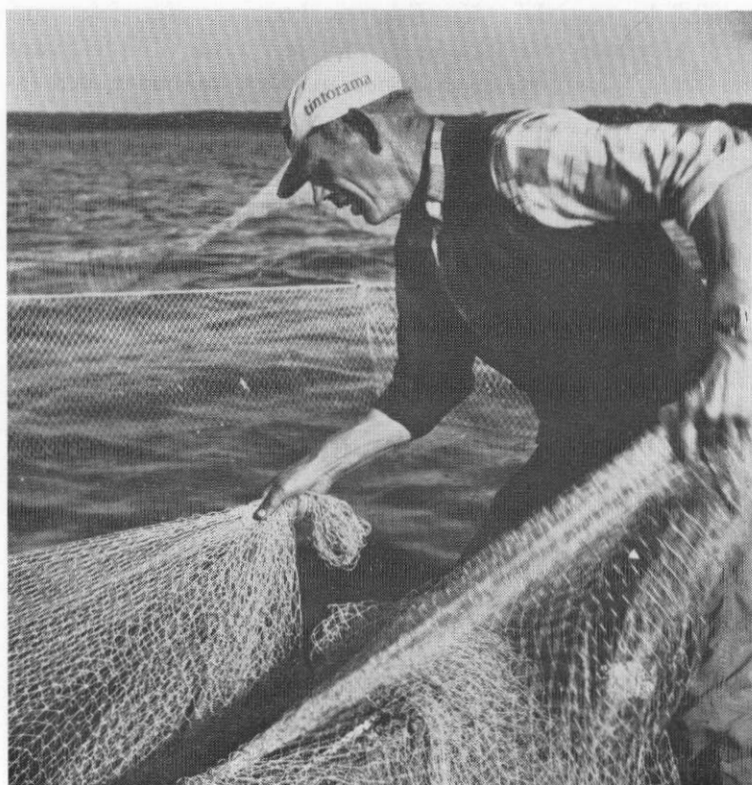
Familjestorleken har också haft betydelse för valet mellan havs- och kustfiske. I en fiskarfamilj med många söner har man haft större anledning att satsa på det manskapskrävande havsfisket, där man kunnat bilda ett eget familjelag.

Kustfiskarna kommer ofta från små familjer, där de i vissa tillfällen varit ende sonen, fiskat tillsammans med fadern och senare övertagit gården.

Tidigare var kombinationen havsfiske — lantbruk inte ovanlig. Fiskets säsongkaraktär gav männen tid till arbete på landbacken, och vid de tillfällen man låg på sjön, kunde man leja folk att hjälpa de hemmagående kvinnorna med

Trålen tas hem ombord på Värötrålaren Helgoland. Foto förf. 1969.

Laxgarnen vittjas av en av de sista kustfiskarna på halvön. Foto förf. 1968.

tyngre jordbruksarbeten. När havsfisket intensifierades blev denna näringskombination inte längre möjlig. De ökade inkomsterna från helårsfisket gjorde också stödjordbruket överflödigt. Kustfisket låter sig däremot mycket väl kombineras med skötseln av ett mindre hemman. De typer av fiske man bedriver kräver inte en kontinuerlig, intensiv arbetsinsats. Laxgarnen fordrar inte mycket passning, vittjandet av hummertinor och smågarn kan anpassas efter arbete i land.

I ett avseende är dock gränsdragningen mellan de båda fiskenäringarna diffus. En och samma person kan under

sin levnad ha prövat på både kust- och havsfiske. Många har inlett sina fiskarkarriärer genom att som pojkar följa fadern eller en äldre bror ut på fiske för att senare "gå till bönderna" som drängar några år eller ta hyra på en kustskuta.²⁶ De har sedan återvänt till fisket, bildat familj och valt havs- eller kustfiske med utgångspunkt från de ovan skisserade förutsättningarna. En faktor, som också bidragit till denna rörlighet, är skillnaden i arbetsintensitet mellan de två näringarna. Havsfisket har utvecklats till en fysiskt alltmer krävande selsättning med långa och oregelbundna arbetsdagar. Flera havsfiskare har, när

de kommit upp i den övre medelåldern, övergått till kustfiske.

Idag är kustfiskarna i minoritet på Ringhalshalvön, men yrkeskåren utgörs inte bara av "pensionärsfiskare", som på många andra håll längs Västkusten. Flertalet har varit kustfiskare under större delen av sitt liv och kombinerat fisket med skötseln av en mindre gård. Lantbruket består vanligen av några hektar åker, en eller ett par kor, får och grisar. Något foder odlar man själv men köper huvudparten från bönder i trakten. Lax och skaldjur är fortfarande de viktigaste fångstobjekten, men man fångar också plattfisk och laxöring i garn.²⁷

Inom kustfisket har man inte som i det rörliga havsfisket haft möjlighet att kompensera de vikande fångsterna genom att söka sig till nya fiskevatten. Priserna på lax och skaldjur har dock stigit ganska brant, och även skapat förutsättningar för ett kustfiske efter krabba. Inom laxfisket varade högkonjunkturen från kilnotens införande fram till 1930-talet, då fångsterna minskade kraftigt, men de fem större laxfisken som idag finns utplacerade längs halvön ger en relativt god utdelning.²⁸

Klart står dock att det endast är vissa typer av hushåll, som fortfarande kan försörja sig på kustfiske. Medelåldern är hög bland kustfiskarna, och de flesta hushåll består endast av man och hustru. Ett undantag utgör fem bröder i en ungkarlsfamilj, som genom sin unika hushållssammansättning driver ett mycket intensivt och lönande kustfiske, där alla inkomster går till den gemensamma hushållskassan. Den äldste brodern sköter gården och kreaturen, medan de övriga bildar två fiskelag. Liksom de övriga kustfiskarhushållen utmärks deras livs-

föring av en markant självhushållning. Medan havsfiskarna idag är helt beroende av kontantintäkterna från fisket, har kustfiskarna kunnat balansera de relativt små kontantinkomsterna genom ett ganska omfattande självhushåll.

Sammanfattningsvis kan man konstatera, att de senaste hundra femtio åren har inneburit stora förändringar i bygdens näringsliv. Kustheden har förvandlats till fiskarbygd, och tyngdpunkten i halvöns näringsliv har förskjutits från jordbruksmarkernas inne mot land ut till det, som en gång var ofructbara utmarker. Fattigbebyggelsen vid havet har ersatts av ett fiskesamhälle kring Videbergs hamn, och stora delar av ljungheden har blivit till åker och äng. Många av nyodlingarna har dock haft en kort livslängd. De har lämnats att gro igen, när fiskarnas stödjordbruk avvecklats.

Men kulturlandskapet har inte bara omformats av fiskarna. Med införandet av rationellare brukningsmetoder övergav Ringhalsbönderna den extensiva boskapsskötseln och nyodlade även de delar av hedmarken. Huvudparten av kustheden utplånades dock först under 1930-talet genom stora trädplanteringskampanjer. (Enligt jordbruksräkningar hade Värö kommun så sent som 1927 bara 618 hektar skog — tio år senare var siffran 1.449 hektar). Dagens skogslandskap är alltså inte ens en mansålder gammalt. Längst ut på halvön finns de sista resterna av ljungheden, nu som ett naturskyddsreservat, där fåren ännu går i bete. Jordbruket på halvön drivs fortfarande i ganska små enheter, och rationaliseringssträvandena har under de senare åren snarare gått mot en speciali-

En av de sista fiskarlyckorna — inhägnad med gamla fiskgarn.
Foto förf. 1966.

sering på grönsaksodling, gris- och kalv-uppfödning, än mot en sammanslagning till större jordbruk.

Under 1900-talet har fisket distanserat jordbruket som bygdens huvudnäring. De vikande fångsterna i en del fisken har motverkats genom effektivare fångstmetoder, och havsfiskarnas arbetsår har befunnit sig i en konstant förändring. Några av de redskap, som möjliggjorde fiskets snabba expansion, fick ganska stora ekonomiska och sociala konsekvenser. Kilnoten skapade inte bara konflikter kring fiskerätten utan gav också de kapitalstarka handelsmän-

nen en möjlighet att nå kontroll över det mesta av laxfisket.

I mellankrigsperioden påbörjades en ny bosättning på halvön genom de första badgästernas ankomst. För fiskarna har dessa utgjort en möjlighet till extrainkomster genom rumsuthyrning, medan bönderna kunnat sälja tomtmark till fritidsbebyggelse.

Vid 1960-talets slut inleddes så en ny epok, när de första spadtagen för Vattenfalls väldiga reaktorsbygge togs. Ungefär samtidigt startades arbetet på Skogsägarnas massafabrik vid Klosterfjorden. Båda industrierna har lockats

Ännu går fåren i bete på utmarkerna. Kustgården i bakgrunden — ett småbruk på några hektar — är placerad i en svacka för att ge skydd mot blåsten från havet. Foto förf. 1969.

ut till kusten av samma naturtillgång, som skapade basen för fiskarnäringen: havet. Atomkraftverket kräver kylvatten i stora mängder, medan sulfatanläggningen behöver Viskans vatten för produktionen av pappersmassa och Kattegatt till utsläpp av industriavfall. I bägge fallen är det osäkert vilka följdena för kustfisket kommer att bli.

Värö står alltså inför en industrialiserings- och urbaniseringsprocess utan motstycke i Halland. Under 1970-talet kommer befolkningen att mångdubblas. Ute på Ringhals har reaktorsbygget skapat en massinvasion av norrländska vat-

tenrallare, men när anläggningen står färdig kommer den bara att bemannas av ett fåtal tekniker. Det är i dagens läge svårt att säga, hur industrivågen kommer att påverka bygden.

Några av bönderna har sålt sina gårdar och flyttat till de uppväxande villasamhällena, och i trållarnas skansar går diskussionens vågor höga om fördelar och nackdelar med arbete på landbacken. Det redan kärva rekryteringsläget i havsfisket kommer knappast att lätta.

I diskussionen om Värökustens framtid har det ofta framhållits att någon form av balans mellan de tre intressen-

terna kustborna, sommargästerna och industrin skulle kunna upprätthållas.²⁹ En sådan syn ter sig väl optimistisk. Alla erfarenheter från tidigare industrialiseringsprojekt längs de svenska kusterna pekar mot att industrin snabbt tar överhanden. När väl de första lokaliseringsringarna av företag gjort följs de av fler, särskilt som opinionen mot en vidare exploatering av andra västkustom-

råden skärpts. Industrialiseringen har också påskyndat Värös uppgång i Varbergs kommunblock.³⁰ Det rationaliserade trålfisket och de specialiserade lantbruken kommer troligen att klara sig längst i konkurrensen med industrin, men dagens generation av kustfiskare och småbönder blir säkerligen den sista ute på Ringhalshalvön.

Noter

¹ Ringhals är ursprungligen benämningen på halvöns yttersta spets men används nu för att beteckna hela halvön.

² J. C. Linnerhjelm: Brev under resor i Sverige, s. 117—118. (Utg. av Harald Schiller, Sthlm 1932). För herrgårdseteten Linnerhjelm blev resan längs Hallandskusten en deprimerande upplevelse. Enstaka lövdungar skildras som oaser i ett vilt och mothjudande hedlandskap.

³ Undersökningarna i Värö har skett i samarbete med Varbergs museum. En specialstudie av Ringhals har utförts på uppdrag av Riksantikvarieämbetet. För en utförligare diskussion av Värökustens näringsliv under det senaste seklet, se: Förf.: Fiskarna vid Båtfjorden, i Varbergs museum årsbok 1969, samt Ringhals. En etnologisk studie av kustfiske och kustfiskare i norra Värö, i Riksantikvarieämbetets rapport C 1, Sthlm 1970. (I den sistnämnda återfinns en utförlig beskrivning av fiskets teknologi).

⁴ Se Carl Malmström: Hallands skogar genom tiderna, s. 319 ff., i C. Skottsberg & K. Curry-Lindahl: Natur i Halland, Gbg 1952.

⁵ Topografiska och statistiska uppgifter om Halmstads län, s. 35, Sthlm 1847.

⁶ Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Hallands län femårsberättelse 1851—1855, s. 16.

⁷ Fr. Heide: De forsvundne Fyrreskove paa Læsø og Anholt, i Fra Naturens verkstad, hefte 1, København 1914.

⁸ Malmström, a. a. s. 323 ff. samt Lars-Gunnar Romell: Heden, s. 340 i samma arbete.

⁹ Se t. ex. Albert Sandklef: Om lantushållningen i Halland före medio av 1800-talet, s. 22—24, i Mellersta Hallands Lantbruksklubb 1876—1936, Halmstad 1936.

¹⁰ Malmström, a. a. s. 326 ff. samt Hallands historia, s. 608 ff., del II, Halmstad 1959.

¹¹ Emigrationsutredningens siffror visar att fårstocken minskade betydligt långsammare i de nordhallandska kustbygderna än i det övriga Halland. Se Emigrationsutredningen, bil. V, bygdestatistik, s. 120 och 256—57, Sthlm 1910.

¹² Emigrationsutredningen, a. a. s. 316.

¹³ På Læsø och Anholt finner man samma kombination av marginala bränslekällor, se Bjarne Stoklund: Gammeldags landbrug på Læsø, s. 40, i Fra Nationalmuseets arbejdsmark, København 1952, samt E. A. Hobolt: Anholt i Fortid og Nutid, København 1947.

¹⁴ Se Albert Sandklef: Halländsk sjöfart i danska arkiv, i Maritime studier, København 1966. (Denna bondeseglacion avvecklades i Värö under decennierna kring sekelskiftet).

¹⁵ Hallands historia, s. 467, del II.

¹⁶ Förf. a. a. 1969, s. 88, samt Emigrationsutredningen, a. a. s. 120.

¹⁷ Denna typ av periodisk utvandring har varit karakteristisk för Halland, se: Emigrationsutredningen, a. a. s. 115.

¹⁸ Se förf.: När strandsittarna blev havsfiskare, s. 72 ff. i Varbergs museum årsbok 1967, samt a. a. 1969, s. 89 ff.

¹⁹ Hallands läns hushållningssällskaps handlingar, s. 85, 1883.

²⁰ Ivar Andersson: Halländska laxfisker, s.

18—19, i Meddelanden från Kungl. Lantbruksstyrelsen nr 266, Sthlm 1927.

²¹ En liknande roll som betalningsmedel in natura har ägg spelat i Värö till långt in på 1900-talet.

²² Se förf. a. a. 1970, bil. II med exempel på de starka prisvariationerna.

²³ Jfr. förf. a. a. 1967, s. 80—81.

²⁴ Se vidare förf. a. a. 1969, s. 104—116.

²⁵ Se förf. a. a. 1967, s. 87 ff. samt 1969, s. 105 ff.

²⁶ Det är ganska många fiskare, som tillbragt några av sina ungdomsår som sjömän — ett alternativ som var vanligt även under 1800-talet. (Se Topografiska och statis-

tiska uppgifter ... a. a., s. 41).

²⁷ Kustfisket svarade under perioden 1954—65 endast för 3,7 % av det totala fångstvärdet i Värö, medan motsvarande siffra för havsfiskarna alltså var 96,3 %. (Fiskerikonsulent Gösta Edmans utlåtande till Statens Vattenfallsverk över Väröfisket 1966, stencil, s. 9).

²⁸ 1936 fångades av Väröfiskare 12.565 kg hummer, 1966 var motsvarande siffra 2.022 kg. Laxfiskefångsterna har varierat ganska starkt under de senaste åren, men fångstvärdet visar en svag stigning. (Se förf. a. a., 1970, bil. I—II).

²⁹ Se t. ex. Södra Sveriges Skogsägares annonsbilaga i GHT 23/5 1969.

³⁰ Hallands Nyheter 10/6 1969.

Grävskoporna signalerar den första fasen i fiskarbygdens omvandling till industrilandskap. Foto förf. 1969.

EFTERTRYCK, helt eller delvis medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

STÖD

De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

ÄLDRE HÄFTEN

av "Samlingar till Skånes historia", "Skånska Samlingar" och "Historisk tidskrift för Skåneland" samt andra av föreningen utgivna skrifter kan erhållas genom hänvändelse till föreningens sekreterare, antikvarie Nils Nilsson, Kulturen, 223 50 Lund.

BLIV MEDLEM

Årsavgiften 15 kr insättes på föreningens postgiro, Lund 24 68 31, c/o kassören, museichef B.-A. Person, 432 00 Varberg.

Medlem erhåller kostnadsfritt ALE, Historisk tidskrift för Skåneland.

INNEHÅLL

Lennart Améen: Donationsjord och samhällsplanering	1
Artur Strid: Giftas — resonemangsparti och bondefred	12
Orvar Löfgren: Kusthed — Fiskarbygd — Industrilandskap	29

CWK GLEERUP BOKFÖRLAG
LUND